पुणें भारत स्वयंसेवक मंडळांमार्फत प्रसिद्ध झालेला

ऐतिहासिक निबंध

अफजलखानाचा वध

अथवा

श्री शिवाजी महाराजांचा पहिला पराक्रम.

लेखक

विनायक लक्ष्मण भावे (ठाणें).

शके १८३३.

भारत स्वयंसेवक मंडळ, पुणें

(स्थापना शके १८३८)

शके १८४३ चे अधिकारी मंडळ

अध्यक्ष—श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर.

उपाध्यक्ष—शेट बाबुलाल नानचंद.

शेट अहमद भाई.

श्री. नारायण ग्यानबा वेव्हडे.

श्री. लक्ष्मण बळवंत भोपटकर.

खजीनदार—श्री. नारायणराव रामजी गुंजाळ

हिशेब तपासनीस—गणेश सदाशिव मराठे.

चिटणीस—प्रो. त्रिंबक भिकाजी हर्डीकर.

डॉ. गोपाळ सदाशिव पळसुले.

कॅप्टन—श्री. नरहर विष्णु चिपळुणकर.

प्रकाशकाचे दोन शब्द

भारत स्वयंसेवक मंडळ पुणें—ही संस्था शके १८३८ सालीं स्थापन करण्यांत आली. कोणत्याही उपयुक्त अशा सार्वजनिक कार्यास मदत करणें, वे तीं स्वतंत्रपणें आंगावर घेऊन पार पाडणें, हा या संस्थेचा मुख्य उद्देश आहे. या उद्देशास अनुसरून गेल्या पांच वर्षांत संस्थेमार्फत अनेक सार्वजनिक कामें यशस्वी रीतिनें करून दाखविण्यांत आलीं आहेत. निरनिराळ्या सभा, परिषदा, संमेलनें, यात्रा वगैरे प्रसंगी मदत करणें, घरोघर हिंडून मतें घेणें, सभासद करणें, लो॰टिळक स्वराज्य—फंडासारख्या सार्वजनिक कार्याकरितां पैसे गोळा करणें, मद्यपान बंदी, मुळशीपेटासत्याग्रह यां सारख्या कार्यास मदत करणें वगैरे अनेक स्वरूपाचीं कामें संस्थेचे स्वयंसेवक स्वयंस्फूर्तीनें करीत असतात. अशा प्रकारच्या कामांस ज्या ज्या प्रसंगीं स्वयंसेवकांस परगांवीं जावें लागले, त्या बहुतेक सर्व वेळेचा खर्च स्वयंसेवकांनीं आपल्या पदरचाच केलेला आहे, ही गोष्ट सांगणें अवश्य वाटतें. संस्थेच्या सभासदांचे 'सर्व साधारण' व 'स्वयंसेवक' सभासद असे दोन वर्ग आहेत. संस्थेच्या कार्याबद्दल सहानुभूति बाळगून सालीना ठरीव वर्गणी देणारा 'सर्व साधारण' सभासद होऊं शकतो; व (प्रवेश फी खेरीज कोणतीही) वर्गणी न देतां आंग मेहनत घेऊन प्रत्यक्ष काम करणारा स्वयंसेवक सभासद गणला जातो. हल्लीं संस्थेंत निरनिराळ्या पेशाचे, दर्जाचे, व जातींचे मिळून ५० स्वयंसेवक सभासद आहेत. कवाईत (ड्रिल), वैद्यकीय प्राथमिक शिक्षण (First aid to Surgery) व इतर प्रकारचें जरूर तें उपयुक्त शिक्षण स्वयंसेवकास मंडळामार्फत दिलें जातें; व कप्तानाचे देखरेखी खालीं स्वयंसेवकांचे सवडी प्रमाणें व लायकी प्रमाणें हरएक प्रकारचीं कामें करून घेतलीं जातात.

गतवर्षापासून संस्थेमार्फतच श्रीशिवजयंत्युत्सव व लो॰ टिळक व्याख्यान-माला हीं कामें स्वतंत्र रीतिनें चालू आहेत. लोकमान्यांचे संमतीनें शके १८४२ पासून वैशाख शु॰२ स श्री शिवजयंत्युत्सव सार्वजनिक रीतिनें येथील श्री शिवाजी मंदिरांत मोठ्या प्रमाणांत साजरा करण्यास सुरवात झाली. उत्सवांत पोवाड्याचे कार्यक्रमास प्राधान्य दिले जातें. पोवाडा हें शाहीर पद्धतीचें मर्दानी काव्य होय. याचा प्रचार मुख्यतः निरक्षर व अशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या लोकांतच आहे. व्याख्यानास अगर प्रवचनास जमणाऱ्या गर्दीत जसा सुशिक्षित लोकांचा भरणा अधिक असतो तसा वरील प्रकारच्या

लोकांचा असत नाहीं. परंतु पोवाडे, लावण्या वगैरे ऐकावयास या लोकांची गर्दी फार जमते. अर्थात् पूर्वेतिहास व हल्लींची परिस्थिति ह्या बद्दलची जागृति अशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या वर्गात उत्पन्न करण्याचे कामीं पोवाड्याच्याच पद्धतीचा फार उपयोग होईल अशी मंडळाची दृढ समजूत आहे; व ही समजूत गेल्या दोन वर्षांचे अनुभवावरून खरी ठरूं पाहात आहे. ह्या शाहीर कीर्त्यास उत्तेजन देण्याकरितां मंडळानें नवीन पोवाडे करणारास व म्हणणारास कांहीं बक्षिसें ठेविलीं असून तीं गोंधळी अगर तत्सम जातीयांसच मिळतील अशीं अट घालण्यांत आली आहे. पोवाडया खेरीज कीर्तन, व्याख्यान, मर्दानी खेळ, निबंधवाचन वगैरे कार्यक्रमही उत्सवांत ठेविलेले असतात. यंदाचे द्वितीय उत्सवाचे वेळीं ठाण्याचे सुप्रसिद्ध इतिहास संशोधक रा० विनायकराव भावे ह्यांनीं लिहिलेला ‘ अफजुलखानाचा वध ’ हा निबंध वाचण्यांत आला. सदरील निबंध फार चांगला असून नवीन माहितीनें भरलेला आहे; व तो भा. स्व.से. मंडळानें आपल्या मार्फतीनें छापून काढावा असें सदर संस्थेचे सन्मान्य अध्यक्ष श्री० तात्यासाहेब केळकर ह्यांनीं सुचविल्यावरून तो आज छापण्यांत येत आहे. मंडळाची सांपत्तिक स्थिति पाहातां हा बोजा मंडळास फार आहे ह्यांत संशय नाहीं. परंतु निरपेक्षतेनें व स्वार्थत्याग बुद्धीनें सार्वजनिक कार्य करणाऱ्या मनुष्यास काय अगर संस्थेस काय पैशाची वाण सहसा पडत नाहीं. धडाडीनें, उत्साहानें व निश्चयानें काम करीत राहिलें पाहिजे म्हणजे त्याचें चीज बहुजनसमाज करीलच करील अशी दृढ भावना ठेवून हें सत्कार्य हातीं घेतलें आहे. अशा प्रकारच्या स्वयंसेवक संस्थेची उपयुक्तता, तिचे मार्फत होत असलेलें कार्य व तिची सांपत्तिक स्थिति ह्याचा विचार करून संस्थेबद्दल आपलेपणा ठेऊन लोक मदत करतील अशी उमेद आहे.

रा. विनायकराव भावे ह्यांनी हा निबंध छापण्यास परवानगी दिली ह्या बद्दल संस्था त्यांची अत्यंत ऋणी आहे. रा० विनायकरावजी ह्यांचेवर परमेश्वर कृपेनें श्री आणि सरस्वती ह्यांचा पूर्ण वरदहस्त आहे. अर्थात् हा निबंध स्वतःच छापुन काढणें त्यांस अशक्य होतें किंवा त्यास ते नाखूष होते अशांतला भाग नाहीं; परंतु एक लहानशी संस्था काम करण्यास मोठ्या उत्साहानें पुढें येत आहे त्याचे कौतुक करून तिला मदत करणें प्रत्येकाचें कर्तव्य होय, हें जाणूनच त्यांनीं संस्थेचे ताब्यांत प्रस्तुत निबंध छापण्यास दिला ही गोष्ट खरोखरच त्यांस भूषणास्पद होय.

गणेशचतुर्थी शके १८४३ — आपला.

भारतस्वयंसेवक मंडळ, पुणें. — गो. स. पळसुले.

प्रस्तावना.

शके १८४१च्या चैत्र महिन्यांत मी आपल्या मुलाबाळांस घेऊन महाबळे-श्वरास गेलों होतों. तेथें असतांना अनेक वेळां सहल करण्यासाठीं त्या पर्वताच्या निरनिराळ्या टोंकावर जात असों. कधीं डोमेश्वरावर तर कधीं मुंबई टोकावर असे जाऊन तेथून सभोंवतालचा रमणीय देखावा पहात असतां आमचें मन प्रसन्न होई;व त्या मंद शीतल आणि आल्हादकारक अशा वाऱ्यावर बसलों असतां, मुलें आपल्या बाळस्वभावामुळें अनेक गोष्टी विचारून अगदीं कंटाळा आणीत. त्या सर्वांत, तेथील अनेक उंच ठिकाणांवरून समोर आकाशांत जणूं उभा दिसणारा असा प्रतापगडचा किल्ला पाहून तर त्या किल्या संबंधाच्या आणि शिवाजीमहाराजांच्या पराक्रमांच्या गोष्टी तर तीं फारच आवडीनें विचारीत. केंव्हां केंव्हां तर या गोष्टींच्या भरांत आम्हाला वेळेचेंही भान राहत नसे. व उठून परत येतांना अगदीं काळोख होई. तेथें राहत असतांना प्रतापगडची हकीगत सांगणारीं एक दोन पुस्तकें मीं त्यांस आणून दिलीं. पण तेवढ्यानीं त्यांचें समाधान झालें नाहीं. व अखेर ही किल्ले प्रतापगडची हकीगत तुम्ही आम्हास लिहून द्या असा त्यांनीं आळा घेतला. आळा कशाचा! हुकुमच तो. एखाद्या अधिकार संपन्न राजानें मला हा हुकुम केला असता तरीही मी तो मान्य केला नसता. पण माझ्या मुलांचा हा हुकूम माझ्याच्यानें अमान्य करवेना. अखेर ती प्रताप-डची गोष्ट लिहीण्याचे मी थोडेसें कबूल केलें.

त्या नंतर पुढील सालीं मी जेंव्हां पुन्हा महाबळेश्वरास गेलों तेंव्हां ही प्रतापगडची हकीगत लिहिण्याची जुळवाजुळव करूं लागलों. मला मिळाले ते ग्रंथ वाचले. अस्सल कागदपत्रही थोडेफार पाहिले. कानावर आल्या त्या हकीगती ऐकिल्या आणि मग स्वत: प्रतापगड किल्यावर जाऊन राहिलों. व वे. शा. स. तातंभटजी हाडप पुजारी आणि रा. बाळकृष्णपंत ताडफळे फडणीस याचे मार्फत तेथलि संस्थान—संबंधींचे कागदही नीट चाळून पाहिले व मग तेथें राहिलों असतां केंव्हां बालेकिल्यावर प्रत्यक्ष शिवाजी महाराज राहत असत त्या ठिकाणीं, व केंव्हां जेथे अफजखानाची झटापट झाली त्या चौऱ्यावर बसून मनांतल्या मनांत या विषयाची मांडणी योजिली. आणि शेवटीं तेथील श्री अंबा भवानीच्या देवळांत टिपणें करून कांहीं कांहीं भाग त्या वरददायिनी व संकट हारिणी मातुश्रीच्या संन्निध सभामंडपांत बसून लिहून

काढले आणि ही माझी वेड्या वाकुड्या शब्दांनी सांगितलेली हकीगत मग कांहीं दिवसांनीं पुन्हां एकवार तेथें जाऊन नीट पुरी केली.

आणि अशा रितीनें पुरी केलेली ही हकीगत श्री शिवाजी महाराजांचे जेथें बाळपण गेलें त्या पुण्य नगरींत भारत इतिहास मंडळासमोरील श्री शिवाजी महाराजांच्या स्मारक मंदिरांत, त्यांच्या पुण्य तिथीच्या दिवशीं, ज्या जागेंत त्यांचा आत्मा सूक्ष्म देहानें सदैव वावरत आहे, त्या जागेंत त्यांच्या मूर्तीपुढें सादर केली. व आतां त्या थोर विभूतीचा तीर्थप्रसाद म्हणून मी आज आपणापुढें ठेवीत आहे. या पुण्यनगरींतल्या थोर विद्वानाना हें तीर्थ फारसें गोड न लागलें, तरी हें त्या महाभागाचे तीर्थ म्हणून तरी त्याचा अनादर करणार नाहींत अशी खात्री वाटते.

या पुढील हकीगतीच्या वाचकानें कोणाला कांहीं नवीन माहिती मिळाली नाहीं तरी हरकत नाहीं. पण तिच्या वाचनानें जुन्या गोष्टींची पुन्हां एकदा उजळणी झाली, व तापानें तापलेल्या माझ्या महाराष्ट्राच्या मनाला या निवेदनानें थोडा विरंगुळा वाटला तरी मला तेवढेंच पुरें. पण लांकडाच्या किंवा पाषाणाच्या एखाद्या निर्जिव तुकड्याला तोही न वाटला, तरीही या पासून मला वाईट वाटणार नाहीं. कारण त्याचे करतां ही लिहीण्याची दगदग मी केलेलीच नाहीं.

विनायक लक्ष्मण भावे.

अफजलखानाचा वध
अथवा
श्री शिवाजी महाराजांचा एक अद्भुत पराक्रम.

शालिवाहन शके १५७७ मध्यें मन्मथसंवत्सरीं पौष महिन्यांत श्रीमन्महाराज शिवाजीराजे भोसले यांनीं चंद्रराव मोरे यांस जिंकून त्याचा जावली हा प्रांत काबीज केला.

जावली हस्तगत झाल्यावर शिवाजी महाराजांनीं त्या प्रांतांत आपला वचक बसविण्यासाठीं व मोऱ्याचा कांटा समूळ उपटून टाकण्यासाठीं मोऱ्यांच्या घराण्यांतील अनेक पुरुषांस ठार मारलं. चंद्ररावास तर पूर्वींच मारला होता. पण त्याचा भाऊ किंवा दिवाण हणमंतराव या नावाचा होता. तो जावली जवळ चतुर्बेट[1] येथे राहत असे. त्याजकडे संभाजी कावजी यांस पाठवून सोयरीकीचें नाते लावून, एकांतीं बोलीचालीस जाऊन, कट्यारीचे वार चालवून जिवें[2] मारले ' व पुढे थोडेच दिवसांनीं बाजीराव मोरे व कृष्णराव मोरे या चंद्ररावाच्या भावांसही बोलावून आणून त्यांचा शिरच्छेद केला. इतकेच नव्हे तर मोऱ्यांच्या घराण्यांतले दुरदूरचे सर्व पुरुष मारून टाकले. या घराण्यांतलीं लहान लहान नेणतीं मुलेंही जीं जीं म्हणून महाराजांच्या हातीं लागलीं त्या सर्वांस त्यांनीं ठार मारले. व हे कुटुंब धुळीस मिळविलें. शिवाजीच्या वेळच्या या कत्तलीचीं वर्णने अजूनही जावली प्रांतांतले लोक फार आवेशाने सांगतात. मोऱ्यांचा समूळ निर्वंश करावा हाच हेतू शिवाजीच्या मनाचा होता. पण मोऱ्यांचे कांहीं पुरुष याही संकटांतून पळून निभावून जाऊन जीव बचावून राहिले, ते ज्यांच्याकडे जागी जागी लपून बसले त्यांचींच आडनांवे त्यांनीं घतली व जीवाचा बचाव केला. बापाच्या अपराधाकरतां अजाण पुरुषांस व अज्ञान लोकरांस मारून त्याचे प्राण हरण करावे हें हल्लींच्या मनूंत कोणांसही रुचणार नाहीं. त्यांतून

---

१ चतुर्बेट हें ठिकाण कोयनाकांठाला मकरंदगडाचे खालच्या बाजूला आहे. मकरंदगडाच्या पायथ्याशीं हातलगट व हातलगटाला लागूनच चतुर्बेट हें आहे. हल्लीं येथें शेंदोनशें उंबरठा आहे.

२ कृ. अ. सभासद पृ. ८.

बापाचे अपराध किती घोर होते हें ही उपलब्ध कागदांवरून आपणास नीटसें अजमावतां येत नाहीं. जावलीकर मोरे हे आपणांस राजे म्हणवीत. त्यांस शिवाजीराजानें कळविलें कीं "तुम्ही मुस्तफद राजे म्हणवितां. राजे आम्ही. आम्हांस श्रीशंभूनें राज्य दिधलें आहे; तर तुम्ही राजे न म्हणावें. आमचे नोकर होऊन, मुलूख खाऊन हामरहा चाकरी करावी...जावली खाली करून, राजे न म्हणून, मोरचेल दूर करून, हात रुमालें बांधून, भेटीस येऊन हुजूरची कांहीं चाकरी करणें. इतकियावर बदफैली केलिया मारले जाल." शिवाजीमहाराजांचें हें म्हणणें मोरे यांस न रुचून त्यांनीं उत्तर पाठविलें कीं "तुम्ही काल राजे झाला. तुम्हांस राज्य कोणें दिधलें? मुस्तफद राजा आपले घरीं म्हटलियावर कोण मानितो? येतां जावली; जातां गोंवली. पुढें एक मनुष्य जिवंत राहणार नाहीं. तुम्हांमध्यें पुरुषार्थ असला, तर उदईक याल तर आजच यावें. आम्ही कोंकणचे राजे असून आमचा राजा महाबळेश्वर त्याचे कृपेनें राज्य करतों." इ. इ. हाच काय तो मोरे यांचा आपराध आणि येवढ्याकरतांच त्याचे कुटुंबाचा विध्वंस केला असें सांगण्याचा बहुतेक महाराष्ट्रीय बखरकारांचा रोख दिसतो[1]. पण या प्रकारणाचा नीटसा उहापोह अजून झाला नाहीं. व तो करण्यास पुरे इतकी माहितीही आपणास अजून उपलब्ध नाहीं.

याच वेळीं शिवतरखोऱ्यांत बाबाजीराव म्हणून कोणी पुंड होता त्यासही कैद करून त्याचे डोळे काढले[2]. शके १५७८ मध्यें वैशाखांत रायरी हा किल्ला घेतला. व त्याच सालीं अश्विनांत सुपे प्रांत घेतला. याच सुमारास रोहिडा किल्ला घेऊन तेथला वतनदार देशमूख ठार मारलों. व मग तो प्रांतही शिवाजी महाराजांच्या हातीं आला.

---

१ गुप्ते यांनीं संपादलेली बखर इ. सं. पहा.

२ याच सुमारास व अफझुलखानाचे वधापूर्वीं शिवाजीनें सुर्वे याचे राज्य घेतलें असें कांहीं बखरकार व इतिहासकार सांगतात. पण ही चूक आहे. सुर्वे यांचे राज्य अफजलखानाचे वधानंतर शके १५८३ मध्यें त्यांनीं—शिर्क्यांनीं—कांहीं बेइमानी केल्यावरून त्यास 'उधळून लावून आपले कबजांत घेतलें.

३ याच देशमुखाचे पदरी बाजी—प्रभु हा दिवाण होता. हा शिवाजीकडे आला व शिवाजीनेंही त्यास पदरीं ठेवून घेऊन त्याचें पूर्वींचें उत्पन्न त्याजकडे चालविलें.

याप्रमाणें शिवाजीला सर्वंभर येश येत गेलें व त्याचा मुलुखही वाढतच गेला. जावलीचें राज्य फार जुनें तेव्हां कदाचित् तेथें पुन्हां कधीं गडबड होईल, असें जाणून जावलीच्या वरच्या आंगाला एक उंच 'ढोपऱ्या' नांवाचा डोंगर होता त्यावर शिवाजीनें एक किल्ला बांधला.हा बांधण्याचें काम शिवाजीनें आपला इमानी व मेहेनती नोकर मोरो त्रिमल पिंगळे यांस सांगितलें. जावलीस पैसा, खजिना व सरंजामही मुबलक मिळाला होता. तेव्हां मोरोपंतानेंही हें काम फार मेहनतीनें व उत्कृष्ट केलें.किल्ल्यावर पुरातन काळचें श्री केदारेश्वराचें देऊळ होतें तेंही नीट बांधलें; व जवळच शिवाजी राजास राहण्यायोग्य असा टुमदार लहानसा एक वाडा बांधला. मोरोपंतानें बांधलेल्या या भव्य किल्ल्यास शिवाजीनें प्रतापगड असें नांव दिलें. यावर हजार पंधराशें शिबंदी ठेवली व गस्तीकरतां ठिकठिकाणीं अनेक पाहरेही ठेवले.

प्रतापगडचें काम पुरें झाल्यावर, हस्तगत केलेल्या प्रांताचा नीट बंदोबस्त केला व मग प्रथम जुनराकडे आणि नंतर अहमदनगरकडे शिवाजीनें धुमाळी मांडली. या सर्व प्रांतांत औरंगजेबानें आपले सरदार ठेवले होते व त्यांस शिवाजीचे मुलखांत शिरून मुलुख बेचिराख करावा, गांवें लुटून जाळून फस्त करावीं,व मनांत दयेचा लेशही न येऊं देतां गावकऱ्यांना मारून टाकावे असें सक्त हुकूम दिले होते.तेव्हां या सरदारांना ते आपले मुलखांत येण्यापूर्वी तोंड देणें अवश्य होतें. शके१५७९च्या जेष्ठांत शिवाजीनें अहमदनगरच्या नौसिरखान नांवाच्या सुभेदाराशीं युद्ध मांडलें. पण हा डाव साधावा तसा साधला नाहीं. किल्लेदारानें बंदोबस्त चांगला ठेवला होता. यामुळें शिवाजीस तेथून माघार घेऊन परत फिरावें लागलें. या झटापटींत मराठ्यांचें बरेंच नुकसान होण्याचाही संभव होता.परंतु आषाढांत पावसाळा झपाट्यानें सुरू झाल्यामुळें आंगावर चालून आलेले मुसलमान अम्मलदार परत फिरले व शिवाजीस आपले मुलखांत निघून येण्यास चांगला अवसर सांपडला. परत देशीं आल्यावर शिवाजीनें रघुनाथ बल्लाळ[2] यास नौसिरखानाशीं तहाचें बोलणें लावण्यास पाठविलें व थोडे दिवसांनीं रघुनाथपंत वकील यास कृष्णाजी[3] भास्कर पंडित यांचे पत्रा-

---

१ जेधे १८४

२ सरकार ६५

३ कृष्णाजी भास्कराचें पत्र अशासाठीं कीं औरंगजेबाचे मनांत अंदेशा राहू नये व इतबाराविषयीं खात्री पटावी. या पत्रावर छ १ माहे जमादि-

पुढें चालू

सुद्धां, औरंगजेबाकडे अर्ज देऊन रवाना केलें. हें पत्र पोंचलें तेव्हां औरंगजेबाचा बाप शहाजहान हा अजारी पडल्याची खबर आल्यामुळें औरंगजेब दिल्लीस परत जाण्याचे तयारींत होता. यामुळें त्यानें " तुमच्या पेशजीच्या गोष्टी यद्यपि विसरावया जोग्या नाहींत, तथापि तुम्हीं आपले कृतकृत्यांचा पश्चात्ताप केला...असें समजोन तुमचे पूर्वकृत्य मनांत आणीत नाहीं. " असें घरसोडीचें उत्तर शिवाजीस पाठविलें व सोनोपंतास ५०० घोडेस्वार देऊन बादशाही नोकरींत तुमचे तर्फे हजर होण्यासाठीं पाठवून देण्याविषयीं शिवाजीकडे फर्मान लिहिला. शिवाजीच्या नम्र अर्जदास्तीचा आणि त्यास धाडलेल्या औरंगजेबाच्या उत्तराचा बाहेरचा रंग तर ठीक उडाला. पण आंतला प्रकार अगदींच निराळा होता. नगरास पिछेहाट होऊन मागें परतावें लागल्यानंतर धाडलेल्या या पायघोळ अर्जाचा मतलब औरंगजेब नीट जाणून होता. तसेंच औरंगजेबाच्या या गुळगुळीत उत्तराची खोंचही शिवाजीच्या ध्यानांत पूर्णपणें आली होती. औरंगजेबाची पाठ फिरतांच शिवाजीनेंही आपल्या पूर्व क्रमास पुन्हां सुरवात केली व मोंगली प्रांत तूर्त जरा तसाच सोडून तो वाई खानदेश वगैरे प्रांतांत दंगेधोपे करूं लागला. शिवाजी हा असें कांहीं करील हें औरंगजेबानें मनाशीं ताडलेंच होतें व म्हणूनच औरंगजेबानें परत जातांना, मीर जुमला नांवाच्या आपल्या सरदारास या शिवाजीवर नीट नजर ठेवण्यास सांगितलें व अल्ली अदिलशहासही औरंगजेबानें बजावून लिहिलें कीं " शिवाजीनें तुमचे प्रांतांत घुसून कांहीं किल्ले जबरीनें बळकावले आहेत. त्यास तुम्ही घालवून द्या. यदाकदाचित् त्याचे नोकरीची तुम्हास अपेक्षाच असली तर त्यास दूर कर्नाटकांत जहागीर द्या. म्हणजे तो तुमचे प्रांतापासून लांब जाईल व तुमचे प्रांतास तितका त्रास देणार नाहीं ". अल्ली अदिलशहानें ही मोंगली मसलत

लाखर सन १०६८ हिजरी अशी तारीख आहे. या दिवशी इंग्रजी तारीख २४ फेब्रुवारी १६५८ येते. यानंतर सुमारें पांच महिन्यांनीं म्हणजे ता. २१ जुलै १६५८ रोजीं अवरंगजेब हा प्रथम तख्तावर बसला. (या नंतर पुन्हां जवळ जवळ एक वर्षानें म्हणजे ता. ५ जून १६५९ रोजीं तो फिरून दुसऱ्यांनदां तख्तावर बसला.) या वेळीं शिवाजीनें सोनोजी पंडिताबरोबर एक अर्जदास्त राज्यारोहण–प्रसंगाकरतां धाडली होती. तिचें उत्तर व एक उंची पोषाक औरंगजेबानें या वेळीं सोनोजीपंताबरोबर शिवाजीकडे पाठविला, हें अस्सल पत्र भा. इ. मंडळानें छापलें आहे.

कितपत मानली हें नीट माहीत नाहीं. पण शके १५८० चे अश्विनांत शिवाजी कर्नाटकांत गेला होता हें मात्र खरें आहे[1]. गेलीं एक दोन वर्षे शिवाजीबद्दलची बोंब विजापूरच्या पादशहाकडे गेली होतीच. पण या सालांत तर शिवाजीच्या अनेक कृत्यां संबंधें बऱ्याच कागाळ्या विजापूरच्या दरबारांत दाखल झाल्या व त्याचा बंदोबस्त, त्याचा बाप जो शहाजी त्याचेकडून परस्पर करवावा अशा इच्छेनें शहाजीस धाडलेलें दरबारचें पत्रही शहाजीनें धुडकावूनच लावलें. कारण शहाजीचें अंग पूर्णपणें मुलास होतेंच आणि शहाजीच्या कृतीवरून तें उघडही झालें. तेव्हां आतां या उप्पर शिवाजीच्या कृत्यांकडे डोळेझांक करणें विजापूरदरबारचे इभ्रतीस कमीपणा आणणारें होतें. शिवाजी संबंधें कागळ्या करणारे लोकांत वाई प्रांताचा सुभेदार अफजलखान याचेकडून कागाळ्यांची ओरडाओरड फार होई. याचें एक कारण असें होतें कीं वाई, मिरज, जमाखिंडी वगैरे प्रांतांत अफजलखानाची जहागीर पुष्कळ होती आणि या प्रांतांत शिवाजीच्या सैन्याचा त्रास अलिकडे विशेष असे. यामुळें अफजलखानाचें प्रत्यक्ष व्यक्तिशः नुकसान फार होई. शिवाय हळुहळू शिवाजीनें या प्रांतांतले गढी किल्ल्यांचे वतनदार, व देशमुख, देशपांडे अनेक तऱ्हेनें आपल्या बाजूस वळविल्यामुळें, व त्यांना वेळीं अवेळीं चांगलीच फूस दिल्यामुळें ते दरबारचा वसूलही नीट देत नसत. तेव्हां ती तक्रार सांगण्यासाठीं स्वतःच अफजलखान हा विजापुरास गेला.

अफजलखान हा विजापुर दरबारांतला एक चांगला मुत्सद्दी आणि नामांकित सरदार होता. विजापुर दरबारांत शहाजी, रणदुल्लाखान वगैरेंची एक बाजू होती. व या विरुद्ध बाजूच्या लोकांत अफजलखान हा पुढारी व प्रमुख होता. हा शरीरानें धिप्पाड व ताकतीनें बळकट होता. अकलेनें हुशार व पाताळयंत्री होता आणि धैर्यानें पुरा निधडा होता. याची सल्ला नेहमीं पोक्तपणाची असे व कांहीं दिवस तर तो विजापुर दरबारचा सूत्रचालकच असावा असेंही वाटतें. दिल्लीपतीशीं वैरभाव न धरतां त्यांच्याशीं सल्ल्यानें असावें, असें यास वाटत असे, पण हा रणदुल्लाखानाच्या विरुद्धपक्षाचा व त्याचा कट्टा वैरी असल्यामुळें रणदुल्लाखानाच्या बाजूचा जो शहाजी त्याच्याशीं व त्याच्या मुलाशीं म्हणजे शिवाजीशीं याचें मनापासून फारा दिवसांचें वैर होतें. तशांत आतां शिवाजी हा तर अफजलाच्या डोळ्यांत फारच सलूं लागला

१ कृष्णाजी भास्कर देशाधिकारी यास राजश्री शिवाजे राजे यांनीं लिहिलेलें पत्र (भा. इ. मं. चतुर्थ सं. वृत्त पृ. ७९).

होता. यामुळें विजापुर दरबारीं चांगली उठावणी करून दरबारचें सगळें बळ खर्चवून हा शिवाजीचा कांटा काढून टाकावा असें त्यास पुन्हां पुन्हां वाटूं लागलें व ही संपादणी करण्यास तो विजापुरीं स्वत: गेला. दरबारलाही अफजलाचें म्हणणें रुचलें, पण हें घडवून आणण्याचें कोणीहि अंगावर घेईना. कारण शिवाजी कांहीं सामान्यांतला पुरुष नव्हता. तो शूर असून शिवाय मोठा हिकमती होता. त्यानें कैकांना वाटेस लावलें होतें व मी मी म्हणणाऱ्या सैन्यांच्या कैक वेळां पाठी पाहिल्या होत्या. वळवाचा पाऊस अचानक पडून जशी गांवढेकऱ्यांची तारांबळ उडवतो आणि नासाडी करतो, त्याप्रमाणेंच हा आपले लोक घेऊन अचानक येऊन केव्हांच घाला घालून शत्रूला धुडकावून लावी आणि पाठलाग केला तर हातींही सांपडत नसे. यामुळें हें कठीण काम कोणीही पतकरण्यास तयार होईना. अखेर हें काम उरकण्याचें अफजलखानाच्याच माथ्यावर आलें व तें हातीं घेण्यास तो कबूलही झाला.

महाराष्ट्र पवाडेकार म्हणतात कीं अफजुल्ला हा कोणा भटियाराचा मुलगा होता. कोणी कोणी म्हणतात कीं, हा महंमद अदिलशहाचा दासीपुत्र होता. हा कोणीहि असला तरी याचें विजापुर दरबारीं वजन फार होतें व तेथील मालकीण बडी साहेबा—पादशहाची आई—हिचे जवळ तर त्याची फारच प्रतिष्ठा होती हें खरें आहे. तिनें या अफजलखानास सांगितलें होतें कीं "वरपांगी चांगली दोस्ती दाखवून व त्यास (शिवाजीस) अदिलशाहाकडून माफीची लालुच लावून तुम्ही कैद करून आणावा, किंवा जिवें मारून टाकावा. प्रत्यक्ष बडी मालकीण आपले यजमान पादशहाची

---

१ सरदेसाई २४२.

२ तत्कालीन राजापुरी येथील इंग्रज वखारदारांनीं आपल्या सुरतेच्या पेढीस लिहिलेल्या पत्रांत पुढील मजकूर आहे.(सरकारकृत शिवचरित्र.पृ.६९) Against Shivaji the Queen th's year sent Abdullahkhan with an army of 10,000 horse & foot, and because she knew with that strength he was not able to resist Shivaji, she counselled him to *pretend friendship* with his enemy *which he did*. And the cther (i.e. Shivaji) whether through intelligence or suspicion it is not known dissembled his love towards him etc."

पुढें चालू

आई, आपल्यावर ही कामगिरी मुद्दाम सोपविते हें पाहून तर अफजलखान डोंगरायेवढा झाला व त्या अमलांत त्यानें भरदरबारांत मोठ्या तोऱ्यानें सांगितलें कीं " शिवाजी म्हणजे खिशाद काय ? चढे घोड्याबिशीं जिवंत कैद करून घेऊन येतों. " हें ऐकून पातशाहजादी व जमलेले अमीर उमराव सर्व खुष झाले; आणि त्यांनीं अफजलखानास उंची उंची पोषाख अलंकार व अनेक तऱ्हेचे नजरनजराणे देऊन सैन्याचे सर्व अधिकार त्याजकडे सोंपवले. दरबारांतला रंग खूप उडाला; पण हें काम बोलण्याइतकें सोपें नव्हतें हें अबदुल्ला जाणून होता. ' बोल बोलतां वाटे सोपे, करणी करतां टीर कापे' अशी गत त्याची होऊन गेली.

सेनापतीचे अधिकार व शिवाजीला मारून अथवा कैद करून आणण्याविषयींचें फर्मान हीं मिळाल्यावर थोडेच दिवसांत अफजलखान वांईकडे यावयास निघाला, विजापुराहून निघण्यापूर्वी कोणी अवलिया फकीर त्याचा गुरु होता त्याच्या दर्शनास अफजलखान हा प्रथम गेला. त्या अवलियानें स्वारीस निघण्याविषयीं आशिर्वाद देतांना यांत तुझे अनिष्ट होईल असें निक्षून सांगितलें.• यामुळें अफजलखानाचा धीर बराच खचला. परंतु कांहीं झालें तरी या कामांत माघार घ्यावयाचीच नाहीं, हर उपाय करून बडे साहेबीणीनें आपणावर सोपवलेलें हें काम तडीस न्यावयाचें हाच विचार त्याचा कायम होता. किंबहुना हें काम आतां सोडणें त्याचे इभ्रतीस फार अपायकारक होतें. या मुळें तो बिलकुल कसूर न करतां निर्वाणीचे उपाय योजूं लागला. या स्वारीवर निघण्यापूर्वी त्यानें आपल्या (त्रेसष्ट) बिब्यांस एका उंच टेकाडावरून खालीं पाण्यांत लोटून देऊन ठार मारलें. मतलब असा कीं, आपलें कांहीं बरें वाईट झाल्यास, यांपैकीं कोणीही बदमामल, करून, कोणा परपुरुषास आपले सुखाचा वारीस करून आपले नांवास कलंक न लावावा. या भेसूर व हिडशा कृत्याची ही जागा अजूनही गांवढेकरी लोक विजापुराजवळील अफजलपूर गांवीं दाखवितात. तेथें या सर्व बिब्यांचे शरीरास मूठमाती देऊन त्या सर्वांच्या एका सारख्या एक अशा एकाच

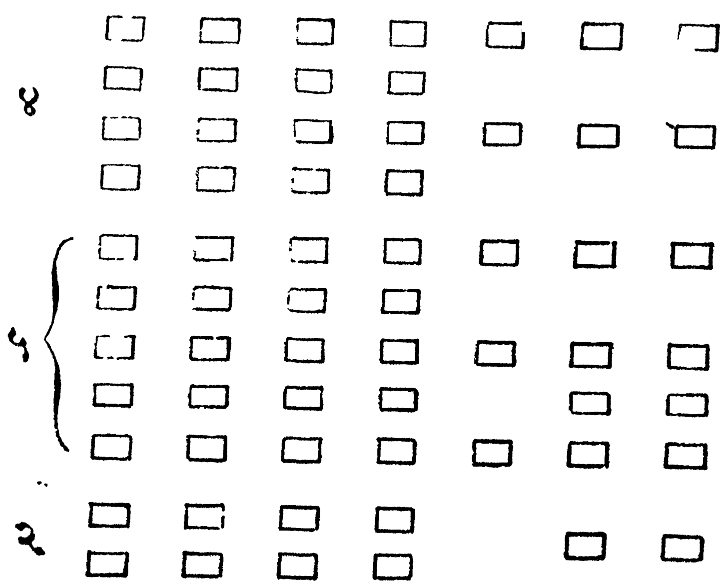
येथें एक मात्र शंका येते ती अशी कीं, या पत्रावर ता. १० आक्टोबर १६५९ अशी आहे व अफजलखानाच्या वधाची ता. ७ नवेंबर ही सर्व संमत आहे. तेव्हां हें कसें ? ग्रेगोरियन क्यालेंडरची चूक धरली तरी ता. १८ येते. मग मूळ पत्रांतच चूक आहे, कीं जदुनाथ सरकारच्या अवतरणांत फरक आहे, हें कळत नाहीं.

काळीं बांधलेल्या (त्रेसष्ट) कबरी अजूनहि या गोष्टीची साक्ष देत आहेत[1].

विजापुराहून निघाल्यावर अफजलखानानें प्रथम तोरवे येथें डेरे दिले[2]. पहिल्याच मुक्कामावर त्याच्या निशाणाची काठी मोडली. त्या वेळींच हा मोठा अपशकून झाला असें सर्वांस वाटलें. तोरव्याहून पुढें नेहमींच्या वाटेनें यावयाचें म्हणजे डोण नदी लागते. या नदीचा उतार मोठा कठीण आहे व तींत हत्ती बुडेल इतका चिखल पावसाळ्याच्या अखेर असतो.

---

१ ही गोष्ट आपणास थोडी चमत्कारिक वाटते व बायांच्या कबरी प्रत्यक्ष पहातांनाही हिचे खरेपणाबद्दल कोणाकोणांचें मन साशंक होतें. पण अनेक बखरनविसांनीं ही सांगितली आहे; इतकेंच नव्हे तर त्या वेळच्या क्यारे नांवाच्या एका फ्रेंच प्रवाशानें अफजुलखानानें आपल्या त्रेसष्ट बायका मारल्याचा उल्लेखही आपले ग्रंथांत केला आहे. पूर्वी अफजलखानाचा नांदता महाल होता तेथें हल्लीं नुसता चौथरा असून सर्वभर जंगल झालें आहे. अफजलखानाच्या त्रेसष्ट बिब्यांचीं थडगीं पुढीलप्रमाणें बांधलेलीं आहेत.

२ तोरवें हे खेडें विजापुराजवळ आहे.

म्हणून नेहमींच्या मार्गानें न जातां डोणनदीला डावें घालून अफजुलखान हा आपल्या सुभेदारीच्या हद्दींत म्हणजे वाई प्रांतीं निघाला व पंढरपूर[1], माण-केश्वर, करकंबभोस, शंभुमहादेव, मलवडी, रहिमतपूर, वगैरे गांवांवरून वाई येथें आला. विजापुराहून निघते वेळीं अफजलखाना जवळ मुसलमानी वगैरे बरेच लोक होते[2] व पुढेंही तो आपलें सैन्य वाढवीतच होता. येवढें मोठें लष्कर ज्या गांवांवरून जाईल त्याची थोडीफार खराबी सहजच होत असली पाहिजे. पण यापेक्षां कांहीं आणखी विशेष क्रूर कृत्यें किंवा धर्मछल अफजलखानानें केला असेल असें वाटत नाहीं. तुळजापूरची भवानी जात्यांत घालून भरडून तिचें पीठ केलें, व पंढरीस भीमातीरीं (श्रीपांडुरंग) देवास उपद्रव दिला वगैरे गोष्टी बखरकार तिखटमीठ लावून सांगतात, पण त्यांस पुरावा नाहीं.एकतर विजापूर दरबारचें राजधोरण धर्माच्या दृष्टीनें सौम्य-पणाचें होतें. व दुसरें असें कीं, अफजुलखान हा वाईस गेलीं दहा पंधरा वर्षे सुभेदार होता. त्या मुदतींत त्यानें इतक्या धर्म द्वेषाचें असें कांहीं कृत्य केल्याचें जाहिर नाहीं किंवा तसा गवगवाही नाहीं. उलट हिंदुंचीं इनामवतनें व देवालयें व मठ वगैरे कडील वर्षासनें पूर्वापार पद्धती प्रमाणेंच सालदरसाल चालू ठेवल्याबद्दलचे लेख अनेक आहेत. वाईचे 'नरसोभट बीन रंगभट चित्राऊ' यांस त्यांचे वडलांपासुन दहा होन धर्मादाय चालत होता. तो एकसाल न पोंचल्याची ओरड येतांच अफजुलखानानें तो सुरू करून नवी सनद करून दिली. याच भिक्षुकाच्या पसर्णी, वगैरे ठिकाणाच्या इनामांचेही जुने कागद पाहून त्याप्रमाणेंच नवीन सनदा सुरू केल्याचे अस्सल कागदपत्र हल्लीं उपलब्ध आहेत. याप्रमाणें इतरही अनेक भिक्षुकां-चीं व गोसाव्यांचीं वतनें चालू करून दिल्याच्या सनदा हल्ली उपलब्ध आहेत. यापैकीं कांहीं कांहीं सनदा तर शके १५७९ व १५८० मधल्याही आहेत. या सनदांवरून व हा वांई येथें दहा बारा वर्षे सुभेदारी करीत असून तेथील देवालयें व भिक्षुक यांची धर्मकृत्यें नीट सुरळीत चालत होतीं यावरून अफ-जलखान हा, बखरकार वर्णन करतात त्याप्रमाणें कडवा व क्रूर नसावा.

---

१ पंढरपुरास अफजुलखानाचा मुक्काम भीमातीरीं होता. भोसले बखर म. द. पृ. २६

२ मुसलमान बखरकार व सुरतेचे इंग्रज व्यापारी अफजुलखानाचे लष्कर १०००० होते असें म्हणतात; परंतु, मराठे ग्रंथकार हा जमाव १२००० होता असें लिहितात.

त्यानें दिलेली एक सनद येथें नमुन्यासाठीं देतों.

१५८० मार्गशीर्ष शुद्ध ९

फारसी मजकूर

आज् रखत्खाने खोदायवंद खाने अलीशान खा अफजलखान माहमदशाही खुली दयाम दौलतहू बजानेब कारकुनानी हाल व इस्तकबाल व देशमुखानी पा वाई बिदानंद सुा सन तिसा खमसैन अलफ दरीविले नारायणभट बिन गोपीनाथभट चित्राउ जुनारदार सो का मजकूर हुजूर येउनु मालूम केले जे आपणासी इनाम जमीन बत्तीस बिघे ।१२ दर सवाद मौजे एकसर सा मुऱ्हे पा मजकूर देखील माहसूल नकदयाती वा बाजे उजुहाती बा खुर्द खत मोकासाइयानी माजी वा खुर्दखत साबिकाप्रमाणें दुंबाला होउनु चालत आहे हाली हुजरून कुल इनाम अमानत फर्माविलें आहे म्हणूनु कारकुनानि इस्कील करून दुंबाला करीत नाहीं साहेबी नजर होय म्हणूनु मालूम जाहले मेबायतके सदरहू इनाम बिमोजीब खुर्दखत साबिकाप्रमाणें भोगवटा व तसरुफाती सालाबाद तागाईत साल गुदस्ता जसे चालिले असेल त्यानें प्रमाणें दुंबाला करून चालवीजे अनामत केलेचे उजूर न कीजे उचापती केले असेल ते परतुनु दीजे दर हर साला खुर्दखताचे उजूर न कीजे तालीक लेहून घेऊनु असल परतुनु दीजे पा हुजर रा मुलाअली

तेरीख ७
रबिलोबल

रुजु सुरू-
निवीस
सुरू सूद

याखेरीज तुळजापूर व पंढरपूर येथील मूर्तीस अफजल्लानें अपाय केला नाहीं, असें म्हणण्यास दुसरा पुरावा असा आहे कीं त्या त्या क्षेत्रांत या गाष्टीचा दाखला सांपडत नाहीं. पंढरपूरची मूर्ति तर फार प्राचीन आहे हें कोणीही ती पाहून सांगू शकेल. आणि तुळजापुरचीही तशीच जुनीच मूर्ति आहे. ती तशी नसती तर प्रतापगडावर मूर्ति बसवण्याचे वेळीं कारागीर तुळजापुरास पाठवून त्याप्रमाणेंच ध्यान करण्याचा हुकूम शिवाजीनें केला नसता. या व इतर अनेक प्रमाणांवरून अफजलखानानें मूर्ति फोडल्या हें बखरकाराचें म्हणणें आपली बखर सजवण्यासाठीं अतिशयोक्तीनें लिहिलेलें दिसतें. या वेळीं हिंदूंच्या देवादिकांच्या मूर्तीस इजा न देण्यांत अफजलखानाचा एक मतलबही होता. त्याच्या सैन्यांत खोपडे, देशमुख, घाडगे, घोरपडे यांचे सारखे अनेक नामजाद हिंदु सरदार होते. त्यांचीं मनें दुखवून या वेळीं त्यानां बेदिल करणें हे इष्टकार्याच्या सिद्धीला फार घातक व अनिष्ट होतें. आणि हें अफजलखान पूर्णपणें जाणून होता. कारण वाई येथें आल्यावर आपले बाजूचे सरदारांस संतुष्ट ठेवावें, व आणखीही मराठे आणि मावळे आपल्या बाजूस मिळवून घ्यावे या विषयीं त्यानें अनेक यत्न केलेले दिसून येतात.

गुंजण मावळचा देशमूख विठोजी हैबतराव सिलिमकर वगैरे जमावदार लोकांस मोठ्या गौरवाचीं पत्रें लिहून त्यानें आपले बाजूस मिळवून घेतलें. तुम्ही मोठे कार्यकर्ते अहां व हा समय कार्य करून दाखविण्याचा आणि कीर्ति मिळविण्याचा आहे. तरी कोणताही अंदेशा मनांत न धरतां आपले हाताखालचे लोक घेऊन जावली जवळ कामगिरीवर यावें. व हुकमाप्रमाणें वागून मसलत शेवटास न्यावी, तुम्हांस नांवालौकिकास चढवूं अशा आशयाचीं पत्रें पाठवून फार मेहनतीनें अफजलखान मोठा पोक्त सरंजाम जमा करूं लागला[१]. मावळांतील खोपडे, पांढरे, इंगळे, बेदरे, बांदल,

---

१ विठोजी हैबतरावाला अफजलखानानें पुढील पत्र लिहिलेलें आहे.

''अज सरसुभे खान आलि शान एकबाल निशान सिपेह सालार दोरानी बादज तारीफखान अफजलखान महमदशाही बुलंद दायाम दौलत हु त।। विठोजी हैबतराऊ देशमुख त।। गुंजन माऊल मालूम दाद सु।। सितैन अलफ दर्हविले तुमचे बाबे रा।। कृष्णाजी भास्कर द।। प।। वाई येही बहुत वजानें तारीफ करून मालूम केलें त्यावरून खातिरेसी आलें

पुढें चालू

जेधे वगैरे देशमुख देशपांड्यास आपल्याकडे ओढण्याचा आपले हस्तकांमार्फत तो सारखा यत्न करीत होता. या पैकीं बादल, जेधे यांसारखे कांहीं देशमूख तर पूर्वींपासूनचे विजापुरकरांच्या अन्नाचें शरमिंदे होते. सुमारें दहा वर्षांपूर्वींच जेधे यांनी खानाचा स्नेह संबंध जोडला होता. व १५७१ च्या भाद्रपदांत खानानें जोहरखोरे हें कान्होजी जेध्यास दिलें होतें. म्हणजे रणदुल्लाखानाची वाईची सुभेदारी अफजलखानास मिळाली त्याच वेळेस प्रथम जे लोक त्यानें आपल्या लगामी लावून घेतले, त्या पैकींच कान्होजी जेधा हा एक होय. त्यावेळीं शहाजीवर म्हणजे शिवाजीच्या बापावर प्रसंग गुदरला होता. हल्लीं लेकावर म्हणजे शिवाजीवर प्रसंग गुदरावयाचा रंग होता, या करतां खानानें हे असले हरामजादे आपल्या बगलेंत मारण्यास सुरवात केली.

वर विठोजी नाईक हैबतराव सिलींमकर देशमूख याचे नांवचे खानानें लिहिलेलें पत्र दिलें आहे. या सिलिमकराचे भाऊबंद बाळाजी बिन रुद्राजी नाईक आणि हबाजी नाईक सिलिमकर हे शिवाजीनें आपले बाजूस बांधलें होते. या सिलीमकरांचा भाऊबंदकिचा तंटा दीड वर्षांपूर्वीं म्हणजे १५७९ च्या चैत्रांत शिवाजीनें स्वतः तोडला होता. तेव्हां पासून या सिलीमकरांची एक पाती याचे बाजूची होतीच. पण यावेळीं पुन्हां त्यास बोलावून आणून शपथ क्रिया दिली, व मुकर केलें. मंबाजी भोसले यांस खानानें मिळवून घेतलें, हें पाहून बाबाजी भोसले यास शिवाजीनें एकदम चिठ्ठी लिहून आपणाकडे बोलवून घेतलें. व त्यांस नेमणूक करून देऊन कामगिरी सांगितली. एवंच अफजलखान व शिवाजी हे देघेही लोकांस आपआपल्याकडे ओढीत होते. दोघेही हें पुढील भांडण फार पराकष्टेचें होईल असें जाणून होते. आणि आपआपल्या प्रकारें ते दोघे पुढील तयारीस करून लागले होते. दोघेही एकमेकांस चांगले जाणत होते; यामुळें दोघांपैकीं कोणीही यत्नांत लवमात्र ढिलाई केली नाहीं. साम, दाम, दंड, भेद हे सर्व उपाय जो तो आपआपल्या अकलेप्रमाणें योजीत होता.

तुम्ही लोक कामाचें नामोसी असां हा वख्त कामाचा आहे कोणे बाबें जरा अंदेशा न करितां खातीर जमा राखून जावली जवळी आपुले लोक दे॥ येउनु जैसे कांहीं फर्मावितील ते बा॥ मसलहतेस दिल जाब सुशरिक होउनु नेकखोही जाहीर करणें पाहिजेसे मुजराव सरफराजी होईल ये कि ॥ जाणिजे.''

अफजलखान हा विजापुराहून सैन्याच्या सरदारकीची वस्त्रें व शिवाजी-वरील मोहिमेचे फरमान घेऊन शके १५८० च्या पावसाळ्याअखेर निघाला असावा. तेथून देशीं आल्यावर त्यानें लागलीच या मोहिमेच्या तयारीस जारीनें सुरवात केली. हें साल बहुतेक तयारींत गेलें. कदाचित उघड्या मैदानांत गांठून शिवाजीचा समाचार घेण्याचा यत्नही त्यानें या सालीं केला असेल. पण अफझलखानाची पक्की खबर कळल्यावर शिवाजी हा वरघाटीं फार दिवस राहिला नाहीं. साताऱ्याकडचा नीट बंदोबस्त करून तो मावळांत निघून गेला असावा.

शिवाजी हा उघड्या मैदानांत हातीं लागत नाहीं असें पाहून अफझल-खानानें त्यास मावळांतच गांठण्याचा विचार केला. ‘ शिवाजी हा बदमाष असून पुंडावे करीत आहे. व त्याचें पारिपत्य करण्यासाठीं आम्ही तयारी करीत आहों तरी तुम्ही आम्हास येऊन लौकर शामील व्हावें ’ अशा आश-याचीं पत्रें त्यानें भोर प्रांतांतील नामजाद लोकांस लिहून त्यास प्रथम वांईस बोलाविलें. पण नंतर तेथून खालीं मावळांत सैन्य उतरून तेथेंच शिवाजीस कोंडून गाठावा व त्याचा फडशा उडवावा असें त्यानें योजलें. वर विठोजी हैबतरावाला खानानें लिहिलेलें पत्र दिलें आहे. हें पत्र शके १५८१ मधलें आहे. बहुतकरून तें चैत्रांतलें असावें. यानंतर आपले जुने परिचयाचे जेधे देशमुख यांचेकडे त्यानें पेगम बांधण्यास सुरवात केली. कान्होजी जेधा हा बाजी पासलकराचा जांवई असल्यामुळें जेधे आला म्हणजे पासलकरही येईल असा खानाचा मतलब असेल. यासाठीं प्रथम त्यानें जेधे यास आपणाकडे येऊन मिळण्याविषयींचें पत्र आपला वांई प्रांताचा हवालदार त्रिंबक कान्हो याजकडून लिहविलें. हें पत्र चैत्र शु० ५ मीचें आहे. या पत्रांत ‘ जेध्यांस लिहिलें आहे कीं, पत्र पाहतांच यावें. व येतांना बरोबर स्वार घेऊन यावें. यापूर्वीं तुम्हास पत्र लिहिलें आहेच. तरी ‘ सितावीनें ’ म्हणजे घाईनें स्वार होऊन यावे. खर्चाची तजवीज येथें होईल. ही मसलत तुम्ही येऊन फत्ते केलीत म्हणजे तुम्हांस चांगला नांवलौकिक मिळेल. मर्द माणसें घेऊन यावें. आम्ही तायघाट वलांडून पुढें गेलों ’ अशा अर्थाचा मजकूर आहे.[1] या पत्रा-

---

श्री

१ सौजन्यं राजमान्य राजश्री कानोजी नाईक देशमुख तपे भोर किले रोहिडा गोसावियासि त्रिंबक कान्हो हवालदार पा।। वाई हर्ची दाद

पुढें चालू

वरून असें स्पष्ट दिसतें की, १५८१ च्या चैत्रांत अफजलखानाचें सैन्य तायघाट वलांडून जावळीचे आंगाला पाराकडे गेलें होतें. त्याचे सैन्यांत पायदळ, घोडेस्वार मिळून बराच मोठा जमाव होता व तो हें सैन्य घेऊन पाराकडे आला. वाईहून निघून कुसगांव, चिखली, तायघाट, गुऱ्हेघर, गुताड असे मुक्काम करीत खानाचें सैन्य लिंगमळ्यापर्यंत आलें. कदाचित महाबळेश्वरच्या डोंगराच्या पठारावर त्यानें कांहीं दिवस मुक्कामही केला असेल. पण त्याचे मनाचा रोंख जावळी प्रांतांत कोठें तरी लढाई देण्याचा होता. व या करतांच वांई मागें टाकून त्यानें सैन्य पुढें आणलें होतें.

वर उल्लेखलेलें पत्र आपणास आलें आहे, असें कान्होजी जेध्यानें शिवाजीस कळविलें. व या कामांत त्याचा सल्ला विचारला. कदाचित मतलब असा कीं, खानापेक्षां शिवाजी किती जास्त देतो हें पहावें. व खान माझे मदतीची अपेक्षां फार करतो हें कळल्यानें आपणांस विशेष महत्व मिळावें. या पत्रास शिवाजीनें फार गळी पडल्यासारखें न दाखवितां इतकेंच उत्तर लिहिलें कीं,* तुमचें पत्र आलें त्यावरून कळलें कीं, खानानें जावळीस

उपरि हजरतखान अजम साहेबाचा कौल पाठविला असे तरी तुम्ही कोणेबाबे मुलाहिजा न करिता कागद देखताच बहुत सिताबीनें स्वार होऊन जमेन घेऊन एणे हे मसलत तुम्ही फत्ते केलियां तुमचें सरफराजी असे ए विसी पाहिलेहि तुम्हास कागद लिहिला असे त्यावरून कळो आले असेल बहुत सिताबीनें स्वार होऊन एणे एथे माणसाचे खर्चाचेहि सरंजामी होईल मर्दाने खलक घेऊन एणे आम्ही तायघाटाहूनहि पुढें स्वार होऊन गेलो असो बहुत सिताबीने एणे हे कि।। छ २ रजबु रोटी आम्हापासी आहे ते एथे आलिवरी देऊन हे कि।।

* श्रीशंकर

।। श्रीमत सकलगुणअलंकरणअखंडितलक्ष्मीअलकृत राजमान्यराजश्री कान्होजी जेधे देशमुख तपे भोर किले रोहिडा प्रति राजश्री सिवाजीराजे जोहार येथील क्षेम जाणौनु स्वकीय कुशल लिहिणे तुम्ही पत्रिका पाठविली सकल अभिप्राउ कलो आला लि।। की खान अलीशानखान अजम येही लिहिले आहे कीं जावलीवरी सुरू केले आहे तरी तुम्ही आपले जमेतीसी सीताब येणे म्हणौनु लिहिले आहे तरी तुमचा व त्यांचा पहिलेपासून घरोबा आहे गेले तरी पाहिजे आमा खासा अगर पुत्र पाठवावयाचे जाले तरी बोलभाक बरवे रिती घेउनु मग जाणे दग।

युद्ध सुरूं केलें आहे व आपले जमावानिशी तुम्ही मदतीस सत्वर यावें, असें तुम्हांस लिहिलें आहे. तरी तुमचा व खानाचा घरोबा आहे. याकरितां तुम्हांस जाणें असल्यास किंवा आपल्या पुत्रास तिकडे पाठवावे याचा मनोदय असल्यास नीट बोलभाक कौल घेऊन मग जावें. दगा होईल असे होऊं देऊं नये. किंवा वाटल्यास तुम्ही मागें राहून आपले पुत्रास सेना बरोबर देऊन तिकडे पाठवावे. दोन्ही बाजू लिहिल्या आहेत. वाटेल तसें करावें. तुम्ही शाहणेच आहां जास्त लिहिणें नको.

कान्होजी जेध्याला एकंदर सात मुलगे होते. व ही जेधे मंडळी दोन्ही बाजूला संधान राखून मतलबाला जागून राहणारी होती. तेव्हां याला झिडकारावा तर हा हातचा जातो, गौरवावा तर डोक्यावर चढतो हें सर्व मनांत आणून शिवाजीनें वरील उत्तर खोलबुद्धीनें लिहिलें. यांत खान दगेबाज आहे हेंही मोठ्या शिताफीनें हळूच सुचविलें आहे. पत्रावर पैवस्तीची तारीख छ२४रजब म्हणजे चैत्र वद्य११शी ही आहे. यांत खानानें जावळीस युद्ध सुरू केल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे.म्हणजे शके१५८१च्या चैत्रांत अफजलखानानें जावळीकडे जमाव जमवून लढाई सुरू केली होती असें स्पष्ट झालें.

कान्होजी जेध्यानें शिवाजींचें उत्तर पाहून शपथक्रिया व कौल फरमान मागितले. कदाचित इतरांनींही असेच बादशाही कौल मागितले असतील. हे चैत्रांत मागितलेले कौल व पादशाही फर्मान अफजलखानास सामिल व्हावे म्हणून तातडीनें वैशाखांत येऊन दाखल झाले[1]. कौल येतांच तो मावळ्याच्या देशमुखाबरोबर कान्होजीकडे रवाना केला. या वेळीं शिवाजी राज-

---

होये ऐसे न करणे एक भले माणूस दरम्यान देउनु मग जाणे तुमचे नजरेसी पडत असिले की खासा च जावे जरी तुमचें मन बार देत नसिले तरी कौल बोल घेउनु पुत्राबराबरी लोक देउनु पाठाविजे हरयेक करुन तुम्ही राहणे दोन्ही गोस्टी तुम्हास लिहिल्या आहेती यात तुम्हीं स्याहाणे असा बहुत लिहिणे नलगे (मर्यादेय विराजते)

मर्या
देयं विरा
जते
पो छ २४ रजब

प्रतिपच्चंद्र लेखेव
वर्धिष्णु विश्ववंदिता ॥
शाहसूनोःशिवस्यैषा
मुद्रभद्राय राजते

1 जेधे शकावली पृ १८२

गडास होता. तेथेंच आलेला कौल व आपले पांचजण मुलगे घेऊन कान्होजी शिवाजीचे भेटीस गेला. कान्होजीचे सर्व बोलणें ऐकून घेऊन शिवाजीनें थोडे छद्मी भाषण करून त्यास सांगितलें कीं, हा ' बादशाही हुकूम मोडून तुम्ही राहिलेत म्हणजे वतनास अपाय होईल; जिवावर संकट येऊन पडेल, या करतां तुम्ही (तिकडे) जावें. '' शिवाजीच्या शब्दांची खोंच लक्षांत आणून आणि मनांत शरमिंदा होऊन कान्होजीनें उत्तर दिलें कीं, ' आम्ही आपलें वतन साहेबांच्या (म्हणजे शिवाजीच्या) पायांवर ठेविलें आहे. पुढें जे होणें असेल तें होईल. ' कान्होजीसारख्या दुटप्पी माणसांच्या या शब्दांनीं समाधान न पावतां शिवाजीनें त्यास सांगितलें कीं, ' तूं हातावर पाणी घेऊन वतनास घाल. ' तें ऐकून कान्होजीनें लगेच हातांत पाणी घेऊन राजासमक्ष आपल्या वतनास तिलांजली दिली. पण अफजलखानाचा आणि जेध्यांचा पुरातन घरोबा आहे. आणि खानाचें आलेलें पत्र ज्यांनीं आपणांस दाखविलें ते, न जाणो आपल्या गोष्टी खानास कळवून दुटप्पी तजविजींत असतील असे शिवाजी समजून होता. आणि हा प्रसंग इतका आणिबाणीचा होता कीं, या वेळीं असल्या माणसांवर तर लवभरही विश्वास टाकण्याची सोय नव्हती. याकरितां त्यानें जेध्यांकडून त्यांचीं मुलें माणसें आपल्या लोभांतला माणूस दादाजीकृष्ण लोहकरे याचे कबिल्याबरोबर ढमढेऱ्याचे तळेगांवीं पाठवून दिलीं. यांत दोन्ही साधलीं. कान्होजीच्या मुलाबाळांचें संरक्षणाची तजवीज केल्यासारखेंही झालें. आणि एक प्रकारे हीं मुलेंमाणसें ओलीस ठेवून घेतल्यासारखेंही झाले. व कान्होजीस यापुढें पगडी फिरविण्याची बिलकुल सोय राहिली नाहीं.

अफजलखान विजापुराहून निघाल्याची बातमी शिवाजीला होतीच[1]. त्या

---

१ शिवाजीला ही बातमी अनेक मार्गांनीं लागली असेल. पण कोणाएका रामदासी शिष्यानें ही बातमी पुढील पत्र देऊन गुप्त प्रकारें कळविली असें एका पुस्तकांत लिहिलें आहे. पत्राची योग्यता व खरेपणा चिकित्सक ठरवतीलच विवेकें करावें कार्य साधन । जाणार नरतनू हें जाणोन । पुढील भविष्यार्थी मन । रहाटोंचि नये ॥ चालों नये असत्मार्गी । सत्यता बाणलिया आंगीं । रघुवीर कृपा ते प्रसंगीं । दासमहात्म्य वाढवी ॥ रजनीनाथ आणि दिवाकर । नित्यनेमें करिती संचार । घालिताती येरझार । लाविलें भ्रमण जगदीशें ॥ आदिमाया मूळभवानी । हेच जगताचि स्वामिणी । एकांतीं विवेक धरूनी । इष्टयोजना करावी ॥

वेळीं तो साताऱ्यास होता. अफजलखान हा खास आपणावरच येत असें समजल्यावर शिवाजी हा साताऱ्याकडचा नीट बंदोबस्त करून जावळीचे बाजूला आला. आणि शिवाजी हा सातारा सोडून जावळी प्रांताकडे निघून गेल्याचें कळल्यावर अफजलखानही आपला मार्ग बदलून वाई येथें आला. उघड्या मैदानांत शिवाजीला गांठावा हें प्रथम अफजलखानाचे मनांत होतें. पण ते आतां साधतां येण्यासारखें नसल्यामुळें त्यानें आपला मोर्चा वळवून वांई गाठली हें नीटच केलें. वांई प्रांताचा तो सुभेदार होता. तेथें त्याची ओळख व माहितीही चांगली होती. आणि पुष्कळ वर्षें तेथें अमल चालविलेला असल्यामुळें त्याला अनेक गोष्टी अनुकूल होत्या. शिवाय जावळी हा मोऱ्यांचा मुलूख मोऱ्यांस मारून शिवाजीनें नुकताच बळकावला असल्यामुळें मोऱ्यांच्या बाजूचे जुने सरदार व अभिमानी लोक यांचें त्याला चांगलेंच सहाय्य मिळण्यासारखें होतें. किंबहुना जावळी प्रांतांतले पुष्कळ लोक शिवाजीच्या कृत्यांच्या ताज्या आठवणी अजून विसरले नसल्यामुळें त्यांचा अफजलखानाला फार उपयोग होण्यासारखा होता. यामुळें ही मलसत जावळी प्रांतांतच उरकावी असें त्याचे मनांत सहाजीकपणेंच आलें असल्यास नवल नाहीं. तो आपल्या फर्मानांत व पत्रांतही, हे युद्ध जावळीस होणार असेंच वारंवार दर्शवितो.

यावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, शिवाजीनें बोलाविलें म्हणून अफजलखान वांई प्रांत सोडून प्रतापगडाकडे म्हणजे मावळी प्रांतांत गेला असें मुळींच नाहीं. जावळीस शिवाजीला गांठावें असें खानानें पूर्वीपासून ठरवून त्या प्रांतांत लढाईची तयारी ही चालू केली होती. आपला प्रांत मागें टाकून शत्रूच्या हद्दींत जाऊन लढाई करावी हें कोणीही सरदार प्रायः फार सोयीचें समजतो. तशांत मावळांतले देशमूख वगैरे लोक खानाला मिळूं लागल्यामुळें तो प्रांत खानाला सोयीचा वाटला असावा. किंवा कदाचीत शिवाजीला मावळांतून हुसकावून बाहेर काढणें फार कठीण वाटल्यामुळें खानानें शिवाजीला मावळांतच शह देण्याच्या उद्देशानें जावळीकडे सैन्याचा तळ दिला असावा. पण खान शके १५८१ चे चैत्रांतच जावळीकडे तयारी करीत होता हें निश्चित आहे.

शके १५८० चे अखेरचे सुमारास शिवाजी कदाचित सातारा प्रांतीं असावा.[१] पण त्या प्रांतांतला बंदोबस्त करून शिवाजी लवकरच पुरंदरास आला.[२] व पुरंदराहून पुढें राजगडास गेला. शिवाजी राजगडाकडे गेला असें

१ मराठी दप्तर रु० १. २ शिवदिग्विजय.

पाहून अफजलखानानेंही आपला मोर्चा त्या आंगाला १५८० च्या अखेर फिरविला असावा. शके १५८१ च्या प्रारंभीं चैत्रांतच जावळी प्रांतांत सैन्य रवाना केलें होतें किंवा करीत होता. खान या प्रांतांत सैन्य जमा करूं लागल्यावर शिवाजी हाही प्रांताच्या बंदोबस्ताची नीट तजवीज करूं लागला.

गुप्त कटाचा वास शिवाजीच्या नाकाला फार दुरून येत असे. दिल्लीस पांचशे कोसावर काय खलबतें होतात याचा कडका त्याच्या कानाला राजगडच्या किल्यांत लागत असे. आणि विजापुरच्या दरबारांतले प्रकार त्याला मावळांतून दिसत असत. अशा तीक्ष्ण माणसाला वांईस अफजलखान काय खलबतें करतो याचा सुगावा स्पष्ट लागत असला पाहिजे यांत संशय नाहीं. अफजलखानाच्या जंगी तयारीची बातमी शिवाजीला पूर्णपणें होती. आणि यांस नीट तोंड देतां यावें म्हणून त्यानें सोनोपंत, निळोपंत, मोरोपंत पिंगळे, नेतोजी पालकर सरनौबत, रघुनाथ बल्लाळ सबनीस, गोमाजी नाईक पानसबळ, गंगाजी मंगाजी, अनाजी दत्तो, सुभानजी नाईक आदि करून आपल्या पदरचीं मातबर व युक्तिवान माणसें जवळ बोलावली. आणि त्यांच्याशीं खलबत करून पुढील तजविजीची वाटाघाट केली. व आपले सैन्याचा जमाव त्याप्रांतीं नीट जमविला.

नेतोजी पालकर सरनोबत घोडेस्वारांचा अधिकारी, यास आपले स्वार घेऊन घाटमाथ्यावर जावळी प्रांताकडे बोलावला. मोरोपंत पेशवे यांचे हाताखालीं त्रिंबक भास्कर व शामराजपंत पद्मनाभी हे सरदार ठेवून त्यांस कोकणप्रांतांत ठेविलें. असें केल्यानें आपल्या पाठीमागची बाजू निर्धास्त झाली. व रायगड प्रतापगड वगैरे किल्ल्यांस आणि महाड प्रांतास चांगला आधार झाला. त्या बाजूंनीं दाणा रसद येण्यास व हरतऱ्हेच्या तरतुदी राखण्यास सोयीचें झालें. याचप्रमाणें इतर हिंमतवान सरदारांसही नाक्या नाक्याचीं ठिकाणें नेमून दिलीं. या मुळें एक्यायशींच्या उन्हाळ्यांत खानांस विशेष असें कांहींच करतां आलें नाहीं. पुढें लवकरच पावसाळा लागला. अर्थात आपलें सैन्य हालवून परत नेणें किंवा तेथेंच त्या अडचणीच्या जागीं छावणी देऊन राहणें यां वांचून तिसरा मार्ग खानास राहिला नाहीं.

चढ्या घोड्यानिशी येऊन शिवाजीची एकदम खोड मोडण्याची प्रतिज्ञा करून आलेल्या खानाला आतां सबंध पावसाळाभर खिचडी खात बसणें प्राप्त झालें. महाबळेश्वर प्रतापगडाकडे वैशाखाचे वद्य पक्षांतच (मे अखेर) बर-

साद सुरूं होते. तेव्हां वैशाखापर्यंत खानाचे हातून कांही झालें नाहीं व त्यानंतर त्याला कांहींही करतां येणें शक्य नव्हतें हें उघड झालें.

वैशाखा नंतर ज्येष्ठ व आषाढ हे दोन महिने वारा पाऊस जोराचा असून नदी नाले तुडूंब भरून जोरानें वाहत असतात. तेव्हां हे दोन महिने तसेच जाऊं देणें अवश्य होतें. या महिन्यांत शिवाजी कदाचीत राजगडी असेल.

पण शके १५८१ च्या श्रावण शु० २ येला शिवाजी महाबळेश्वराखालील जावळी प्रांतांत आला. ते पर्जन्यकाळचे दिवस. व त्या दिवसांत प्रतापगडावर पाऊस सारखा मुसळधार पडत असून आठ आठ दिवस सूर्य दर्शनही होत नाहीं. यामुळें श्रावणांत महाबळेश्वराचे खालचे खोऱ्यांत जावळी प्रांतांतच राहणें सोयीचें होतें, व शिवाजी तेथेंच राहिला होता. असें सांगतात कीं या वेळीं श्रीसमर्थ रामदास स्वामी हे कांहीं दिवस महाबळेश्वरास राहत होते. व तेथें त्यांची कीर्तनेंही हात असत.[1] याच सालीं समर्थांच्या दासबोध ग्रंथाची रचना चालू होती हें प्रसिद्ध आहे. मार्गशीर्षांत शिवाजीची स्त्री सईबाई ही फार आजारी होती. यामुळें तर गडावर राहणें गैरसोयीचें होतें. भाद्रपद वद्य १४ शीस म्हणजे सर्वपितरी अमावास्येचे आदले दिवशीं सईबाई मरण पावली. ही निंबाळकरांची लेक व संभाजीची आई होय. संभाजी या वेळीं अवघा दोन वर्षांचा होता. सईबाईची उत्तरक्रिया झाल्यावर कांहीं दिवसांनीं पाऊस कमी होतांच शिवाजी हा आपली आई जिजाबाई व आपला मुलगा संभाजी यांस घेऊन प्रतापगडावर राहण्यास गेला.[2] कार्तिकांत शिवाजी आपल्या कुटुंबासुद्धां

---

१ क्षेत्रमहाबळेश्वर वर्णन पहा. या संबंधाचे कांहीं कागद महाबळेश्वर येथील भटजी जवळ आहेत असें कळलें. हे कागद मला पाहण्यास मिळाले नाहींत.

२ या गडबडीचे प्रसंगीं प्रतापगडास शिवाजी सहकुटुंब राहत असे असें मानण्यास हरकत नाहीं. दंतकथा व कांहीं ग्रंथकार यांचेंही म्हणणें असेंच आहे. शिवाजीची आई जिजाई ही कर्तबगारीची व खोल अकलेची बाई होती. शिवाजीच्या गैर हजीरींत ती कारभारही पाही. व राजकारणी हुकूम सोडून न्याय मनसुब्याचें कामही ही करी. हिचे हुकूम, महजर, निवाडपत्रें हल्लीं उपलब्ध आहेत. मज जवळील पत्रावर जिजाईचा शिक्का हिंदवी आहे. या प्रसंगांत कांहीं तरी कठीण व वेडावाकडा प्रसंग आला तर

पुढें चालू

प्रतापगडावर राहत होता. व पुढील संकटाला तोंड देण्याची तयारी तो तेथूनच करीत होता. या समयास खानाचें सैन्य जावळी प्रांतात पुन्हा वावरूं लागले असावें. व पोवाडेकार म्हणतो 'गड वेढा दिला चवदा दिवस कोंडा केला' या वरून किल्यास वेढा देऊन शिवाजीस कोंडून टाकण्याचा खानानें यत्न केला असावा. मागें सांगितलेले कान्होजी जेध्याची शपथक्रिया वगैरे प्रकार प्रतापगडासच झाले. आणि त्यानंतर त्यानें जेध्यांचे कबिले ढमढेऱ्यांच्या तळेगावांस[1] सुरक्षितपणें नेऊन ठेवविलें. यावरून पुणें प्रांतांत शिवाजीचा अम्मल चांगला असून तिकडील दळणवळणाचें मार्ग शिवाजीनें शाबूत राखून ठेवले होते, हें उघड आहे. जेध्यांची बेलरोटीवर हात ठेवून शपथक्रिया ' झाल्यानंतर त्यांचेच विद्यमानें बांदल[2] देशमुखांचा

उमाजीला राज्य द्यावें असें शिवाजीचे मनांत होतें असें पवाडेकार सुचवितात. उमाजी हा शिवाजीचा वडील भाऊ जो संभाजी त्याचा–दत्तक नव्हे–औरस मुलगा. यास शके १५८१ च्या कार्तिकांत व. १२ शीस पांच सरून सहावें वर्ष लागलें होतें. उमाजीस पुढें मोठे वयातही साधी सही देखील करतां येत नव्हती असें दिसतें. (जेधे. श. पहा.)

१ दादो कृष्ण:—जेध्यांचे कबिले शिवाजीनें दादाजी कृष्णाचे कबिल्या बरोबर तळेगांव (ढमढेरे) येथें पाठविलें. या दादाजीचें उपनांव लोहकरे हे ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण यांचे वंशज भोर येथें फडणीसीच्या कामावर असतात.

२ खोपडे देशमुखांत बबई खोपडी ही जहांबाज बाई होती, व ही खानास मिळाली होती. हिजप्रमाणेंच बांदल देशमुखांत दिपाबाई या नांवाची एक कतृत्ववान बाई होती. हिनें आपले तर्फे दत्ताजीपंत म्हसवडे यास शिवाजीकडे हेजिबीस पाठवून ती आपल्या लोकांसह त्यांस जाऊन मिळाली. या बद्दल म्हसवडे जोशी यांचे येथील महजरांत पुढील उल्लेख आहे कृष्णाजीपंत नाइकास दादोजीकोंडदेव गोचिवडे यांनीं मारलें...मग दिपावाई ही शिवाजी महाराजांकडे जावळीस अफजुलखान आला होता, त्याचे मोहिमेस चाकरीस लोक नेले तेव्हां (तिचे तर्फे) दत्तोजीपंत म्हसवडा हेजिबीस ठेवला. बखरकार दताजीपंत हेजिबीस गेला असें चुकीनें लिहितात तो कदाचित हाच असावा. यास या वेळीं चांगली कामगिरी केल्याबद्दल कांहीं वतनही बक्षिस मिळालें आहे. (हा महजर भोरास म्हसवडे यांचे वंशजांकडे आहे.)

जमाव व हैबतराव सिलिमकर व पासलकर व ढमाले[1] व मरळे[2] व ढोरे[3] यांस बोलावून आणून अंतस्ते यांच्याही क्रिया महाराजांनीं घेतल्या. व इशमाचा जमाव खरा केला.

दोन्ही बाजुनीं ही जय्यत तयारी चालू असतां वाईहून अफजलखानाचा वकील कृष्णाजी भास्कर[4] हा खानाकडून प्रतापगडावर शिवाजी महाराजांकडे आला. व त्यानें अफजलखानाचे म्हणणें शिवाजीस कळविलें. त्यातला मतलब इतकाच होता कीं ' सरकारांतून मला तुमच्यावर मोहिमेस धाडलें आहे. पण तुमचा व माझा अकृत्रिमपणाचा घरोबा जाणून मी तुमच्या सर्व कृत्यांची विजापूर दरबाराकडून माफी करवून देईन. आणि तुमच्या वडिलापेक्षां (शहाजीपेक्षां) तुम्हाला अधिक मरातब देववीन. व तुम्हीं सांगाल तसा तुमचा बंदोबस्त करून देईन. कृष्णाजी भास्कराचें हे दरबारी भाषण ऐकून यांतला बद आवाज कोणाच्याही कानाला कळण्याजोगा होता. इतक्या झोंकानें मिशीला पीळ भरून आलेला हा सरदार, अशा जय्यत तयारींत असतां व अजून कच खाण्यासारखें कोणतेंहि विशेष कारण घडलें नसतां,आपण होऊन वकील पाठवून शिष्टाईच्चीं बोलणीं बोलतो, व आपणांस (शिवाजीला) फायदेशीर वाटतील अशाच अटी पहिल्याच भेटीला कळ-

---

१ ढमालेः—हे मूळ मद्रास कडील तिनेवेली प्रांतांतले राहणारे. मुळशी पेठ्यांत पौड खोऱ्यांत यांची शेकडों वर्षांची वसाहात आहे. यांचा किताब ' राऊतराव,' असा होता. याचें नांव रामाजी राउतराव ढमाले. सिलिमकराच्या शके १५७९ मधील शिवाजीनें दिलेल्या एका महजरावर याची साक्ष आहे.

२ मरळः—याचें नांव बाबाजी बिन कान्होजी मरळ. हे झुंझाराव असा किताब लावीत. हे कानद खोऱ्याचे देशमूख. यांचे वंशज पंतांचे हद्दींत पावे दापोडे येथें आहेत. यांचा मूळ पुरुष राघोजी. पुढें रानोजी—बाबाजी—कन्होजी—बाबाजी—कान्होजी—नारायणजी इ.इ. कान्होजीस छत्री व दिवटीचा मान होता या बाबाजीस कांहीं कसूरी बद्दल शके १५७९ मध्यें चांगली तंबी दिली होती. तेव्हां त्यास यावेळी जेध्यांचे मार्फत वळवून घेतलें.

३ ढोरः—हे वेळवण खोरे येथील देशमुख. मूळ उपनांव धुमाळ याचा भाऊबंदकीचा तंटा शिवाजीनें तोडून महजर करून दिलेला होता. यांचा वंश भोराजवळ पसुऱ्यांत आहे.

४ हा वाईचा कुळकर्णी. हल्लींचे वाईचे कुळकर्णी याचेच वंशज आहेत.

वितो तेव्हां यांत कांहीं तरी काळेबेरें आहे असें कोणाचेतही मनांत येईल.व तें शिवाजीच्याही मनांत आलें असल्यास नवल नाहीं. तरी याचा आणखी छेडा लावण्याच्या उद्देशानें आलेल्या वकीलास त्या दिवशींच रजा न देतां मुद्दाम गडावर राहून घेतलें व तेथें त्याची सर्व तऱ्हेनें उत्तम सरबराई ठेविली.

दुसरे दिवशीं शिवाजीनें अशी मसलत योजिली कीं, आलेल्या वकिलाबरोबर म्हणजे कृष्णाजी भास्कराबरोबर आपल्यातर्फे आपला वकील पंताजी गोपिनाथ यास खानाकडे रवाना करावे, म्हणजे खानाचा काय घाट आहे हें नीट रितीनें कळून येईल. असें चित्तांत आणून त्यानें पंताजी गोपिनाथास बोलावून आणून त्यास ‘ खानाची भेट घेवून बोली चाली करणें. खानास क्रिया शपथ मागणें. ते शपथ मागतील तरी तुम्हीं देणें. अनमान न करणें’ असें सांगून शिवाय असेंही सुचविलें कीं ‘ या खेरीज सैन्यामध्यें युक्ति प्रयुक्तीनें शोध मनास आणावा. व खानाचे चित्त आमच्या बऱ्यावर आहे कीं वाईटावर आहे याचाही शोध करावा.’ असें पंताजीस सांगून त्यानें कृष्णाजी भास्कराबरोबर अफजलखानास निरोप पाठविला कीं “ तुम्हीं जावळीस यावें आम्ही भेटीस येऊं. आमच्या मनांत कपट नाहीं. ” व त्याचेबरोबर पंताजी गोपिनाथास खानाकडे पाठविला. व रितीप्रमाणें वस्त्रें आणि नंतर नजराणे देवून कृष्णाजी भास्कराची रवानगी केली. तेथें खानाकडे गेल्यावर कृष्णाजी भास्करानें अफजलखानास शिवाजीचें सर्व म्हणणें कळविलें व आपणाबरोबर आलेल्या शिवाजीच्या वकिलाची आणि खानाची एकांती भेट घालून दिली. शिवाजीकडील उत्तर व पंताजी गोपिनाथाचें बोलणें ऐकून खान म्हणाला ‘ शिवाजी राजा हरामजादा काफर आहे. जावळी ही जागा कुबल कठीण आहे. तेथें भेटीस यावें म्हणून बोलावतों. ” खानाच्या मुलाकती नंतर पंताजी गोपिनाथानें खानाच्या लोकांस लांच लुचपत देऊन व मुत्सद्दी वजीर याजजवळ शोध करून अंतस्थ ठाव काढला. तेव्हां त्यांस असें कळलें कीं, शिवाजी युद्ध करतां हातीं सापडणार नाहीं, यासाठीं राजकारण लावून भेट घ्यावी. व भेटीच्यावेळीं दगा करावा अशी तजवीज करण्याचें खानानें योजिलें आहे.

पंताजी गोपिनाथ हा शिवाजीच्या फार विश्वासांतला असा जुना कदीम

---

१ पंताजी गोपीनाथ—याचें उपनांव बोकील. हा शहाजीचे वेळेपासून नांवालौकिकास चढलेला होता. याजवर जिजाईची मर्जी विशेष असे.

पुढें चालू

नोकर होता व पंताजीला शिवाजीच्या बऱ्या विषयीं पोटतिडीकही फार होती. एऱ्हवीं हें असलें नाजूक काम त्याच्याकडे आलें नसतें. वयानेंही तो चांगला पोक्त मुरलेला, असून हा जिजाबाईच्या मायेंतला माणूस होता. या पंताजी काकाला खानाकडून परत आल्यावर शिवाजीनें एकांतांत आपल्या भेटीस बोलाविलें. व त्याच्यापाशीं बरेंच खलबतकरून, त्याचे जवळून खाना-कडील सर्व हकीगत ऐकून घेतली. शिवाजीनें खानाचे सर्व मतलब आणि डावपेंच याच्या पूर्वीच ताडले असतील. पण आतां तर खानाच्या कृत्यांबद्दल त्याला सर्व खुलासा स्पष्ट झाला. आणि यापुढें संशयाचें कारणच उरलें नाहीं. अर्थात शिवाजी अधिक सावधगिरी बाळगून फार दक्षतेनें वागूं लागला असला पाहिजे, हें अगदीं उघड आहे.

खानाच्या गोटांतल्या प्रकारावरून शिवाजी हा पुष्कळ सावध राहिला होता. नंतर अनेक दिवस या दोघांचे निरोप व मध्यस्ती होऊन शेवटीं अफजल-खानानें येऊन शिवाजीची प्रत्यक्ष भेट घ्यावी असें ठरलें. व थोडेच दिवसांत या दोन्ही योद्ध्यांची प्रत्यक्ष भेट होण्याचें करार मुक्रर होऊन दोघेही या महत्त्वाच्या भेटीच्या तयारीस लागलें. ही भेट वाई येथें व्हावी असें प्रथम खानाच्या मनांत होतें. हें खानाच्या मनांत होतें, पण तें शिवाजीच्या मनांत नव्हते. तेव्हां वकीलाकडून खानास कळविलें कीं " राजा कचादिल आहे. वाईस येऊन भेट घेण्यांस भितो. " आतां हा डाव असा सोडणें बरें नाहीं व ' हातीं आला ससा । तो जाऊं द्यावा कसा ' असा विचार करून खानानें आपला वाईचा आग्रह सोडून जावळीच्या रानांत म्हणजे प्रतापगडच्या डोंग-राच्या खालच्या बाजूला कोठें तरी सोयीच्या जागीं भेट घेण्याचें कबूल केलें. वाई सोडून उंबरघाट ओलांडून परक्या रानांत जाण्यास खान तयार झाला. माशाला गळाचें अमीष नीट लागलें.

अफजुलखानाची जिव्हा सलुखाचे गोड शब्द बोलत होती. तेव्हां त्याचें मन निराळेच बेत ठरवीत होतें. व त्याचे हात देशमुख देशपांड्यांना जमाव घेऊन

सुपें व बारामती येथील कुळकर्णीपण याचे पूर्वजांकडे होतें. या वतनाबद्दल कोणा बुचके उपनांवाच्या गृहस्थाचा व याचा तंटा होता. तो मलिकंबरचे व शहाजीचे वेळीं निवडला होता. पण पुन्हां तो शिवाजीनें भीड खर्चून मध्य-स्ती करून मिटविला. सबा खमसैन अलफ (शके १५७८) चे एका सन-देंत यास चिटणवीस म्हटलें आहे. यावरून या सालीं चिटणविसी याजकडे असावी.

लवकर येण्याविषयीं पत्रें लिहिण्यांत गुंतलें होते. अफजुलखानाचा हा निरोप केवळ वरकर्मी आणि लबाडीचा आहे हें एखादें पोर देखील समजलें असतें. तें समजण्याला शिवाजीसारख्या धूर्त आणि चाणाक्ष मनुष्याची गरज मुळींच नव्हती. विजापूर दरबारांत आपले जे दुष्मन आहेत त्यांत अफजूलखान हा अग्रगण्य आहे हें शिवाजी चांगलें जाणत होता. आणि शिवाय अफजुलखानाच्या कामगिरीची आणि बडे सहिबिणीच्या हुकमाची बातमीही त्याला लागलेलीच होती. इतकेंच नव्हे तर अफजुलखान मावळ-खोऱ्यांतल्या देशमुखांना कशीं कशीं पत्रें लिही हेंही शिवाजीला कळे. व केव्हां केव्हां तर या पत्रांनां कशी उत्तरें लिहुन पाठवावी हेंहि शिवाजीच सुचवी. अशा वेळीं अफजुलखानाचा हा निरोप आला, त्याला त्याच सूरांत शिवाजीनेंही आपला वकील पंताजी गोपीनाथ बोकील याजबरोबर उत्तर पाठविलें कीं, "जसे शहाजीराजे तसे तुम्ही. आपण खानाचा भतीजा होय." मनांतले विचार शब्दांनीं बोलून दाखवावे याकरतां देवानें जिव्हा दिली आहे. पण पुष्कळ वेळां माणसें जिभेचा उपयोग मनांतले विचार बाहेर कळूं न देण्याकडे करतात. या वेळींही शिवाजी आणि अफजुलखान हे दोघेही आपल्या जिभेचा असाच उपयोग करीत होते. व एकमेकाला शब्दाचें खेळणें दाखवून ते खेळवीत होते. पण दोघेही एकमेकानां चागलें ओळखित होते आणि दोघेही एकमेकांचीं कृत्यें डोळ्यांत तेल घालून पाहात होते.

वांई येथून अफजलखानाचे तर्फे कृष्णाजी भास्कर व प्रतापगडावरून शिवाजीतर्फे पंताजी गोपिनाथ हे एकमेकांच्या छावणींत जाऊन वकीली मसलतीची बोलणीं वरपांगीं बोलत होते. आणि या दोन्ही सरदारांचें हेर एकमेकांच्या गोटांत निरनिराळ्या मिषानें जाऊन बातम्या काढीत होते. शिवाजीतर्फे कोणी विश्वासराव या नांवाचा मनुष्य दररोज फकीराचा वेष घेऊन खानाच्या लष्करांत भिक्षा मागण्याकरितां जाई व तेथून बातमी काढून आणी, असें म्हणतात. या हेरांच्या जातीचे प्राणी सर्व राजेलोक बाहेरून निंदतात व ते हातीं सापडलें म्हणजे त्यांना देहान्त शासन देतात. पण हे असले प्राणी सर्व राजेलोक आपआपल्या पदरीं हमेशा पाळतात. दिवसाच्या उजेडांत हे प्राणी नीट वावरत नाहींत. पण रात्रीच्या काळोखांत यांचा सुळसुळाट फार असतो. हे असे लोक जवळ पाळणें किंवा त्यांना शत्रूचे गोटांत चोरून पाठविणें यांत कोणतेही प्रकारचा कमीपणा कोणी समजत नाहीं. उलट वकीलाप्रमाणेंच हेर हा जितके जितके खोटें जास्त सफाईनें बोलेल आणि सोंगाची बतावणी अधिक करील तितका तितका

तो हुशार व सन्माननीय समजला जातो. अशा या हेरांकडून शिवाजी व अफजुलखान हे एकमेकांच्या छावणींतली बित्तम बातमी काढून पाळत राखीत.

अफझलखानांचें मनांत दगा असेल असें मराठ्यांना वाटण्यास आणखीही एक कारण आहे. "मुसलमान बेइमान। खान राखीना तुम्हाला" असें जिजाई म्हणते. जिजाई ही जाधवांची मुलगी. रामदेवराव जाधवाचा इतिहास तिला चांगला माहीत असेल हें सहज दिसतें. रामदेवाचा पराजय करणारा अल्लाउद्दीन हा परत दिल्लीकडे गेला तेव्हां प्रत्यक्ष दिल्लीस न जातां औंधमध्यें कारा येथें राहिला. व तेथून त्यानें आपला चुलता व दिल्लीचा बादशाहा जलालउद्दीन यांस फार नम्रतेचे निरोप पाठवून कारा येथें भेटीस बोलाविलें.आणि आपला धाकटा भाऊ अलतमसबेग याजबरोबर पादशहास फार नम्रतापूर्वक विनवण्या करून व आपण भितों असा बहाणा करून, पादशहानें कारा येथें येऊन आपणास भेट द्यावी व अभिवचन देऊन समजूत करावी असें ठरविलें. आणि या भेटीस पादशहानें एकटेंच व निःशस्त्र यावें असा हट्ट धरून तेंही कबूल करविलें. अखेर पादशहा जलालउद्दीन हा असा एकटाच भेटीस आला असतां भेटीचे वेळीं अल्लाउद्दीनानें पादशहास जखम करून ठार मारिलें. व त्याचें डोचकें छाटून टाकलें. ही पूर्वी घडलेली गोष्ट जिजाईस माहीत असणें साहजीक आहे व यावरून भेटीचे प्रसंगीं दगा होण्याची भीति तिचें मनांत येऊन तिनें शिवाजीस वारंवार सूचना दिल्या असल्याचाही संभव आहे. असो.

पार मुक्कामीं आल्यावर अफजुलखानानें शिवाजीकडे पुन्हां वकील पाठविला. व भेटीचा दिवस आणि वेळ कायम ठरविण्यास सांगितलें. महाराजांकडे वकील आला ते दिवशीं मार्गशीर्ष शुद्ध पंचमी होती. कृष्णाजी अनंत लिहितो कीं "खानाचे वकील राजियासि जाऊन भेटले. लौकिक बोलणें जे बोलावयाचें तें बोलिले. एकांतीं मागती सर्व वर्तमान सांगितलें कीं, आपण बोलल्याप्रमाणें खानास घेऊन आलों. आतां तुमची त्यांची भेटी एकांतीं खासे खासे यांची करवितों. तुम्ही हरिफी करून कार्यभाग करणें तो करावा. म्हणोन सांगितलें. भेटीस एक दिवस आड करून दुसरे दिवशीं भेटावें असें केलें. राजे गडावरून उतरावे. खानांनीं गोटांतून पुढें यावें. उभयतांनीं दरम्यान डेरे देऊन खासे खासे भेटावें. ऐसा निश्चय करून राजाचा निरोप घेऊन खानाजवळ गडाखालीं माचीस उतरून गेले. खानास वर्तमान सांगितलें. खानानेंही तें मान्य केलें."

खलबताचे वेळीं भेटीचा दिवस एक दिवस आड करून ठरविला, याचें

कारण दुसरे दिवशीं चंपाषष्ठी होती हें होय. दुसरें कारण असें दिसतें कीं, खानाचें सैन्य व त्याचे कांहीं सरदार जावळी प्रांताचे बाजूला असले तरी अफजलखान हा खुद्द खासा स्वारी वांईसच राहत असावा. तेथें निरोप पोंहोंचून खान तेथून निघून प्रतापगडाकडे येण्यास वेळ मिळावा; आणि शिवाय खानालाही जावळी प्रांतांत त्याचे लोक पसरलेले असतील त्यांना प्रतापगडाच्या भेटीची वर्दी पोंहोंचून गडाखालीं पाराजवळ येण्यास अवसर सांपडावा. आतां मध्यें वेळ फार राहिला नव्हता. या करतां खानाला येण्यास सर्व प्रकारें शिवाजीनें आपले लोकांकडून मदत दिली. व त्याचे गोटापासून प्रतापगडचे बुरजाखालीं सदर तयार केली होती तेथपर्यंत, झाडें वगैरे तोडवून शिवाजीनें चांगली वाट तयार करून दिली. भेटीस एकच दिवस आड होता. तेव्हां इतक्या वेळांत वाट तयार करतां येईल इतक्या अंतरावरच खानाचा गोट असला पाहिजे, हें उघड आहे. भेटीस येण्याचें ठरल्यानंतर खानानें आपला मुक्काम मौजे पार येथें कोयनेच्या कांठीं केला. हेंच ठिकाण या वेळीं डेरे देण्याला उत्तम होतें. कारण येथून भेटीसाठीं ठरलेली जागा अगदीं टप्यांत येते, व नदीकांठ असल्यामुळें, तो पाठीशीं घालून किल्ल्याला चटकन शह देण्यालाही हें ठिकाण सोयीचें आहे. अफजलखान येथें येऊन पोंचतांच शिवाजीचे कारकुनांनीं 'शतावधी बेगारी ओझीं नेऊन रुबरू हजीर केले. एक कारकून जवळ राहिला, येणेंप्रमाणें खानाच्या आदरसत्काराची सर्व तजवीज शिवाजी महाराजांनीं यथास्थित केली.'

दिवस नक्की ठरवून वकील निघून गेल्यावर शिवाजीही सावधपणानें तयारी करूं लागला. प्रथम गडाचे खालीं डोंगराच्या चढणीवर एक उत्तम सदर तयार करण्यास त्यानें अनाजी रंगनाथ मलकरे[1] यास सांगितलें. नंतर सैन्य दूर दूर ठेवलें होतें ते जरा जवळ आणून सरदारांस ठिकाणें नेमून दिलीं. ढवळे घाटांत चंद्रगडावर लोक ठेवले. ही लहानशी जागा अशी आहे कीं, येथून सभोंवतालचा प्रांत स्पष्ट दिसतो. पण येथें सैन्य घेऊन जाणें हें शत्रूस फारच अवघड आहे. अशाच इतर उंच उंच पर्वत शिखरांचीही नाकेबंदी नीट केली. व सैन्यास हुकूम दिले कीं, कोसा-कोसांवर कारकून, हवालदार, नाईक लोकांनीं असावें. कोठें लोकांची किलकारी झाल्यास, एकमेकांचे साह्य करावें, व मसलतीचा इशारा प्रसिद्धतेचा,

---

१ कांहीं ठिकाणीं 'मळेकर' 'माळेकर' असें आढळतें. हा पुढें विजापुरकरांच्या युद्धांत नांवाजला गेला. हा धनाजी जाधवाचे हाताखालीं असावा.

कचेरींतून उठतांच कर्णा व्हावा. त्याबरी तोफ किल्ल्यावरची करावी. तोफ ऐकून एकावच्छेदें अरि सबंध शस्त्रहत होतील (असें करून) शत्रूचा नाश कळेल तसा करावा. " ठिकठिकाणीं सैन्याचा जमाना न दिसे अशा बेतानें झाडींतून व जाळ्यांतून, लोक बसविण्याची तजवीज केली.

गडाजवळच किल्ल्याच्या बुरजाखालीं सदरेस जागा तयार केली. ही जागा अशा ठिकाणीं होती कीं, गडावरून तेथें चाललेला तमाशा सर्वांस सहज दिसावा. गडाच्या तटावरील तोफांच्या भोंकांतूनही ही सदरेची जागा व तसेच अफजुलखानाच्या लष्कराचा गोट ही स्थळें अगदीं सहज स्पष्ट दिसतात.

सदर तयार केली होती ती फार उंची व अफजुलखानाचे इतमामास शोभेल अशीच केली होती. ' डेरे, बिछाने व अस्मानगिरी (छत) गिर्द्या, तक्के ठेवून जागा सजवली होती. त्या डेऱ्यास चंदाराई[1] कळस सोन्याचे लावले होते. व मोत्याच्या झालरी सोडल्या होत्या. सर्वभर उंची मखमाली पडदे लावले होते. या तंबूत एक चौथरा तयार करून त्यावर खाशांस बसण्याची सोय केली. हा चौथरा पूर्व पश्चिम ३२ फूट रुंद व दक्षिणोत्तर ४० फूट लांब इतका होता[2].

सदरेची जागा तयार झाल्यावर शिवाजीनें खानाचे वकीलास चिठ्ठी लिहून कळविलें. व त्याप्रमाणें कळविल्यावरून भेटीची जागा कशी आहे हें पाहण्यास आपले कडील विश्वासू मनुष्य पाठवून खानानीं चोकशी केली. त्यांनीं जाऊन पाहून जागा चांगली आहे असे खानास कळविलें[3].

---

१ चंद्रराव मोऱ्याचे आणलेले ?

२ शके १८४१ मध्यें मी गेलों तेव्हां या चौथऱ्याचे सर्व दगड ठिकाणच्या ठिकाणीं होते.त्या वेळीं त्याची लांबी—रुंदी माझे मित्र भाईसाहेब गोरेगांवकर सालिसिटर यांनीं व मी मोजून टिपण केलें. हल्लीं हे सर्व दगड उपटून फेकून देऊन ही जागा सुमारें कंबरभर खणून काढली आहे. जागा तेव्हां अगदीं अरुंद होती. याचें महत्त्व असें कीं, तेथें खानानें पुष्कळ लोक आणावयाचें मनांत आणलें असतें तरीही तें अशक्य होतें. तिन्ही बाजूला डोंगराचे कडे तुटलेले होते. हल्लीं माती व दगड खणून टाकून ही जागा पुष्कळ रुंद केली आहे. ह्या जाग्यावर ती पुराणवस्तूसंरक्षक कायद्याखालीं राखून ठेवल्याबद्दलची पाटी तेव्हांही होती, व हल्लींही आहेच.

३ मल्हारराव चिटणीस.

सदरेच्या बैठकीची आणि तेथल्या मजलसीची तयारी सढळ हातानें, आपल्याकडे येणाऱ्या पाहुण्याच्या ऐश्वर्याला साजेल, अशीच केली होती. व हिकडे, ही तयारी चालू असतां, इतर सावधगिरीच्या बाबीही शिवाजी विसरला नाहीं.सभोंवतालीं ठेवलेल्या सरदारांचा गराडा त्यानें आतां आणखी आंवळतां धरला. व सैन्याचा घेर लहान करून लोक जरा जवळ आणले. भेटीची जागा हा मध्यबिंदु धरून त्याचे सभोंवार चौफेर लोक ठेवले. जेधे लिहितात कीं, ' राजश्री स्वामींनीं विचार केला कीं, मुसलमान बेइमान आहे......कदाचित् भेटीचें समयीं त्यानें बेइमानी केली तरी त्याचे लष्कर पारांत आहे तें डोंगरास चढूं न देणें, आणि निवडक माणूस घेऊन आपली मदत करणें '' म्हणून हैबतराव व बाळाजी सिलिमकर यांना त्यांच्या जमावानिशीं बाचेघोलीचे घाटीं ठेविलें. हा घाट कारनाक पाईंटवरून जरा खालीं उतरलें कीं, अगदीं स्पष्ट दिसतो. हा अशा ठिकाणीं आहे कीं, येथून थोड्या माणसांनाही पाराहून प्रतापगडावर जाऊं पाहणाऱ्या लष्कराला सहज अडवतां येईल. येथें आपले लोक नीट तजविजीनें ठेवल्यामुळें, अफजुलखानाच्या सैन्याला हा उत्तम शह झाला. व तें सैन्य पारावरून वर प्रतापगडाकडे चढू न देण्याचा बंदोबस्त पक्का झाला. म्हणजे आतां सैन्याच्या पलीकडे जावळीचे आंगाला बांदल हा सरदार जमावानिशीं असून अलीकडे सिलिमकरांचें लष्कर तळ देऊन राहिलें. आणि अफजुलखानाचें सैन्य चांगलेंच कोंडलें गेलें. त्याला वरही येतां येण्यासारखें नव्हते, व मागें फिरून परत जाण्याचीही सवड त्याला आतां राहिली नाहीं. पवाडेकार म्हणतो, ' जाऊं जाणें येऊं नेणें । ही गत अवदल्ल्याची झाली. ' चक्रव्युहांतल्या अभिमन्युप्रमाणें तो कोंडला गेला.

पारापासून वर सर्वभर प्रतापगडाच्या डोंगराच्या सभोंवार शिवाजीनें आपले लोक झाडाआड, जाळ्याजाळ्यांत ठेवून दिलें. प्रतापगडाभोंवतीं जंगल इतकें दाट आहे कीं, असे हजारों लोक सहज जाळ्यांचे आड होऊन लपून बसतील. हें सर्व जंगल शिवाजीनें आपल्या सैन्यानें भरून दिलें.

खुद्द प्रतापगडावरही कडेकोट बंदोबस्त केला होता. दर बुरजास पन्नास माणूस मागील बाजूस, व पुढील तोंडांस शंभर, असें ठेवून, केवळ सन्निध त्या जाग्यावरी, जास्ती शें-पन्नास ठेविलें. ते उमदे, मर्द, विश्वासू चांगले पाहून, त्यांस बहुत तऱ्हेनीं रुबरु खातर करून हुशारी राखविली. आणि जनानखान्यांतील मातुश्रीचे चौकी पहाऱ्यांचीं, सर्व विश्वासूकपणाचीं अशींच माणसें योजिलीं. याप्रमाणें किल्ल्यांतील बेत ठेवून, दरवाजा मजबूतपणें

राखला. चौकशीस कारकून, हवालदार, किल्लेदार, कारखाननीस आदिकरून जातीनें राहून चौकशी करावी; राखावी; यावें जावें, वाड्यापर्यंत दरवाज्याचे आंत ठायीं ठायीं चौकी-पहारे उभे सर्वदा असावे. तसेंच दरवाजावरी व पुढें कचेरीचे नजीक तोफा ठेविल्या. त्यांचा बार होतांच सर्वांनीं हुशार व्हावें. इशाराच करून लोकांस सांगून पाठविलें[1]. तसेंच आपल्या पदरचे मोठमोठे लोक, उमदे, हजारांत एक असे शूर शिपाईगडी नामजाद, त्यास शागिर्द व खिजमतगार करून हल्कीं कामें सांगून त्या मिषानें जवळ ठेवले. कोणी विडे देणारे हडपेकरी, कोणी चवरी मोर्चेल वारणारे, कोणी जोडा उचलणारे, म्हणून सन्निधच असावे, अशी योजना केली. भेटीसाठीं किनखापी मंडप उभारला होता. त्याचे मागचे आंगाला एका खोल दरडींतै[2] किंवा गर्तेत हिरोजी फर्जंद[3] वगैरे चाळीस माणूस धारकरी ठेवलें.

शके १५८१ मध्यें मार्गशीर्ष शुद्ध सप्तमीचे दिवशीं म्हणजे चंपाषष्टीचे दुसरे दिवशीं भेटीचा संकल्प ठरवला होता. ते दिवशीं महाराजानीं सकाळींच स्नान करून केदारेश्वराची पूजा व प्रार्थना केली. ‘ ब्राह्मण बोलावून द्रव्य दिधलें व सांगितलें कीं, काशीस व गयेस जाऊन उत्तर कार्यें करणें. धर्महस्तकें व गोदानें देखील दिधलीं. दाढी लांब होती ती बाल छाटून लहान केली. ’ हा निर्वाणीचा प्रसंग पाहून त्या वीरमाता जिजाइचेंही मन कालवून गेलें. व ती जिजाई आई रडों लागली. तीस समीप येऊं न दिधलें.

---

१ शिवदिग्विजय १६५.

२ ही दरड म्हणजे गडाचे दरवाज्याजवळच वरून येतांना उजवे आंगाला जी आहे ती असावी. दरडीचें तोंड हल्लीं माती व दगड पडून बुजलेलें आहे. पण थोडें वर्षांपूर्वी तेथें किल्ल्यावरचीं गुरें उभीं रहात असत, असें प्रतापगडचे जुने म्हातारे लोक सांगतात. व त्यांनींच ही जागा आम्हास दाखविली. हातीं विजेची बत्ती ‘ टार्च ’ घेऊन एक मुलगा सरपटत थोडासा आंत शिरला होता. आंत उजेड पाडतांच ही जागा खोल व मोठी असून शें दोनशें लोक राहण्यास पुरेशी आहे असें दिसलें. येथें आंतील इसमाला अफझलच्या वधाची जागा स्पष्ट दिसते.व सुमारें चार मिनिटांत घळींतून निघून त्या जागेवर येतां येतें.

३ हा शहाजीच्या राखेचा मुलगा. याच्या आईचें नांव ठाऊक नाहीं; परंतु शहाजीनें कोणी मता नांवाच्या नाइकिणीस जमीन इनाम दिल्याचा तपशील उपलब्ध आहे. पुढें आग्रा येथून महाराज निसटून आले ते वेळीं त्यांचे बदलीं पलंगावर निजला तो हाच.

जेवणखाण झाल्यावर दुपारीं दोनप्रहरचे सुमारास शिवाजीराजे सदरेस जाण्याचे तयारीस लागले. राजे यांनीं आंगांत चिलखत व वर जरीची कुडती घातली. डोक्यास बखतर टोप घातला. डावे हातीं बिचवा व अस्तनींत नवटाकी पट्टा घातला.[१] व पायांत चोलणा घालून कास कसली. आणि अशा मजबुतीनें राजे गडाखालीं उतरून येण्यास तयार झाले.

गडावरून निघतांना महराजांनीं आपली कुलस्वामिनी श्रीआंबामाता भवानी हिचें स्मरण केलें. व मग सौ. मातोश्री जिजाई हिचे पायावर डोई ठेवून नमस्कार केला. तिनें आशिर्वाद दिल्यावर लोक जमले होते त्यांचे मुजरे झाले. त्यावेळीं राजे यांनीं आपले मातुश्रीस व संभाजीस त्यांचे हवालीं केलें, व त्यांस सांगितलें कीं, ‘ कांहीं वांकडे पडल्यास घाबरे न होतां गर्दी करून शत्रूस बुडवावें. राज्य रक्षावें. ’ नंतर पुन्हां एकवार सभोंवतालच्या लोकांस नांवाजून, दिलासा देऊन राजे म्हणाले कीं, ‘ तुम्ही सर्व शूर पराक्रमीच आहां. आमची मदार तुमचेवर आहे......सर्वांनीं आपली शर्थ करावी. राज्य वृद्धीस पावेल तें तुमचेंच आहे[२]. ’

भेटीचा समय जवळ येत चालला, व शिवाजीची तयारी झाली. तेव्हां अफजलखानही भेटीस यावयास आपले गोटांतून सिद्ध होऊन निघाले.

---

१ शिवाजीच्या हातीं वाघनख होतें व त्यानें वाघनखाच्या तडाख्यानें अफझलखानाची आंतडीं बाहेर काढलीं असा अनेक बखरकारांचा सांगण्याचा रोख आहे. पण राजगडच्या (९१ कलमी) बखरींत हातीं वाघनख असल्याचा उल्लेख नाहीं. तसेंच जेधे शकावलींत ही त्याचा कांहींच उल्लेख नाहीं. वाघनख हें हत्यार त्या काळीं सर्वांच्या परिचयाचें होतें. तें हातांत घातलें असतां बोटावरील कड्या सहज दिसूं शकतात. अशा स्थितींत वाघनखाचा नुसता संशय सामनेवाल्यास आला तर कांहीं तरी दगा आहे असा सहज तर्क होऊं शकेल. तेव्हां अशा वेळीं शिवाजीसारखा धूर्त मनुष्य वाघनख हातांत घालील असें वाटत नाहीं. लंडन येथें पदार्थसंग्रहालयांत जीं वाघनखें ठेवलीं आहेत तीं शिवाजीची नाहींत हें मी मागेंच सिद्ध केलें आहे (भा. इ. मं. अहवाल). मला वाटतें कीं, पवाडेकारानें कवनाला रंग येण्यासाठीं ही वाघनखाची योजना केली. आणि मग ही काव्यमय कल्पना फारशी चौकशी न करतां बखरकारांनीं उचलली असावी.

२ मल्हार रामराव, पृष्ठ ६०.

बरोबर लष्कर हजार दीड हजार बंदुकवाले घेऊन चालले. मोठे मोठे धारकारी लोक त्यांसमागेंम निघाले; तेहि चालले. इतक्यांत शिवाजीचा वकील पंताजी गोपीनाथ यानीं पुढें होऊन खानास अर्ज केला कीं 'इतका जमाव कशाला? इतका जमाव घेऊन गेलियानें राजा धाशत खाईल. माघारा गडावरती जाईल. भेट होणार नाहीं. शिवाजी म्हणजे काय! यास इतका सामान काय करावा! राजा दोघा माणसानिशीं तिकडोन येईल. तुम्ही दोघामाणसानिशीं इकडोन चलावे. दोघे बैसोन भेटावे. तेथें तंजवीज करणें ते करा.' पंताजी गोपिनाथाचें हें म्हणणें अफजलखानास पटलें व अशा जमावानिशीं गेल्यास शिवाजी कदाचित् भिऊन भेटीस न आला तर योजलेला सगळा डाव फुकट जाईल, असा पोक्त विचार करून खानानें आपला अवघा जमाव दूर बाणाचे टप्यावर ठेऊन खान खासास्वारी पुढें निघाला. खानाची पालखी व बरोबर दोन हुद्देकरी सशस्त्र, आणि कृष्णाजीपंत असे पुढे चालले. बरोबर सैदबंडा नांवाचा खानाचा एक मर्दाना पटाईत सरदार होता. अशी ही मडळी प्रतापगडची चढण चढूं लागली.

खान वर चढून सदरेकडे येतो हें वरून पाहून शिवाजीनेंही सर्वास सावधगिरीनें राहणेस इशारत दिली. खानाचे मनांत दगा आहे हे शिवाजी जाणून होता. व भेटीचे वेळीं काय प्रसंग गुदरेल व गोष्ट कोणते थरावर जाईल ही चिंता त्याचे मनाला होतीच. त्यानें सदरेच्या व म्हणूनच मागच्या आंगाला गर्तेत चाळीस इसम निवडक पाहून ठेवले होते. प्रतापगडापलिकडे नेताजी पालकर[3] व दुसरे आंगाला मोरोपंत पिंगळे हे लष्कर घेऊन ठेवले होते. त्यांसही कांहीं दगा वाटल्यास एकच आवाज (तोफेचा) गडावर करतों. तेव्हां तुम्ही खालीं उतरोन खानाच्या लष्करांत चालोन येऊन मारामारी करणें' असें

१ प्रतापगडावर झटापटीच्या ठिकाणीं तीन कबरी आहेत. एक अफजलखानाची. एक सैदबंड्याची व एक कमालशा मुर्शेदची. यावरून सैदबंडाशिवाय आणखी एक सरदार खानाबरोबर असावा असें वाटतें.

२ कृ. अ. सभासद.

३ हा सैन्यांत सरनोबत होता. न्यायममुख्याची कामेंही याच्यावर सोपविली जात. यास पुढें मुसलमानानीं बाटविलें. व त्याचें नांव मुर्शिदकुलिखान असें ठेविलें. हा परत दक्षिणेंत आल्यावर मातोश्री जिजाबाईनें कऱ्हाड क्षेत्रांतील ब्राह्मणांकडून यांस शुद्ध करून हिंदु केलें. व शिवाजीच्या मुलीशीं याचें लग्न करून दिलें.

सांगितलें होतें. गडाच्या भोंवतीं रानभर मावळे बसवून सदरेच्या दरवाजापाशीं एक शिंगवाला उभा केला होता. व त्यास सांगितलें होतें कीं 'मी हत्यार चालू केल्याबरोबर माझें काय होतें याचा बिलकुल विचार न करतां तूं शिंग वाजवून सैन्यास इशारा दे.' शिंगवाल्याचा इशारा मिळतांच गडावरील गोलंदाजानें तोफ डागावी; व तोफेच्या खुणेबरोबर मराठ्यांनीं खानाच्या सैन्यावर हल्ला करावा. अशी ही व्यवस्था योजलेली दिसते. मग आंतल्या खाशांच्या झटापटीचा शेवट कसाही होवो. तो नीट झाला तर ठीकच, पण कांहीं विपरीत परिणाम झाला तरी बाहेरच्या सैन्यानें यश संपादावें, आणि मग संभाजीच्या किंवा पुतण्या उमाजीच्या नावानें राज्य चालवावें अशी ही मसलत होती. असो. अबदुलखान सदरेजवळ आला तेव्हां ती उत्तम प्रकारें शृंगारलेली सदर पाहून त्याच्या मनाला मोठा हेवा वाटला. आपल्या सन्मानासाठीं केलेल्या तयारीबद्दल आनंद वाटावा पण तो न वाटतां विजापूरच्या पादशाहालाच शोभेल अशी ही मालमत्ता शिवाजीजवळ आहे हें पाहून खानास जरा वैषम्य वाटलें. हें त्याच्या मुद्रेवरून त्यानें जाणून थोड्या आदबीनें वकिलांनीं त्यांस म्हटलें कीं, 'हा पादशाही माल (आहे. लौकरच) हा पादशाहाचे घरीं जाईल. त्याची येवढी तजवीज कशाला' ! सदरेंत खान येतांच 'राजियास जलदी आणवणें' म्हणून जासूद रवाना केले. राजे गडाच्या पायथ्याशी आलेच होते. व तेथून हळहळू चालत होते. खानाबरोबर सैदबंडा हा सरदार आहे तोही साधल्यास दूर करवावा अशा मसलतीनें राजांनीं खानास पंताजी पंताबरोबर निरोप पाठविला कीं 'जैसे महाराजे[1] तैसे खान. आपण खानाचे पुतणे. ते वडील. सैदबंडा जवळ आहे. त्याकरितां शंका वाटते. हा सैदबंडा दूर पाठविणें' त्यावरून पंताजी पंतांनीं कृष्णाजी भास्करामार्फत खानास सांगून सैदबंडाही दूर पाठविला. आणि मग खानाबरोबरचे दोघे धारकरी जवळ राहिले. पालखीचे बत्तीस जण भोई होते ते व सैदबंडा हे सदरेचे बाहेरच्या अंगाला होते.

आपल्या मनाप्रमाणें सर्व जुळणी जुळवून आणल्यावर शिवाजी राजेही जिउ[2] महाला व संभाजी कावजी यांसह सदरेस गेले. राजे येतांच खानही

१ म्हणजे शहाजी महाराज.

२ जिवामहाला याचें उपनांव सकपाळ. हा जावळी प्रांतात मौजे कोंडवली येथील राहणारा. वरील प्रसंगीं यानें बजावलेल्या कामगिरीवरून 'होता जिवा

पुढें चालू

भेटीसाठीं उठून उभा राहिला. खान धिप्पाड धटिंगण असून शरीरानें फारच बळकट असा होता. महाराजांची सुरत उंच सडपातळ होती. प्रथम परस्पर लोकांच्या भेटी दहापांचांच्या कार्याकारण आगत्या आगत्य करविल्या. नांवें सांगण्यांत कृष्णाजीपंत खानांकडून महाराजांकडे आले होते. व महाराजांकडून पंताजीपंत व विठ्ठलपंत मरढेकर हे खानाकडे होते. लोकांच्या भेटी होतांच खानाची व महाराजांची भेट व्हावी ते समयीं खानांनीं पंताजीस ' शिवाजीराजे हेच काय ' असें विचारून खरें करून घेतलें. व शिवाजीनेंही खान हेच काय म्हणून विचारून घेतले. नंतर दोघेंही समोरासमोर उभे राहून भेटी देतांच " खानानें राजियाची मुंडी कवटाळून खांकेखालीं धरिली[1]. राजास थोडी घेरी आल्यासारखें झालें[2]. या वेळीं महाराजांचे मनांत रामदासस्वामींची आठवण झाली. महाराजांचे मन जरा ठिकाणावर येतें न येतें इतक्यांत खानाचे कंबरेस भली मोठी जमदाड होती, तिचें म्यान टाकून ती खानानें राजियाचे कुशीस चालविली. पण शिवाजीच्या अंगांत जरीची कुडती होती त्यावर ती खरखरली. आंगास लागली नाहीं. खानानें दगा केला हें पाहून, मोठे हिमतीनें सर्व बळ एकवटून, चपळाई करून शिवाजीनें डावे हातीं बिचवा होता तो खानाच्या हृदयाखालीं पोटीं मारला[3]. व ' एकांगी करून[4] ' खानावर तडाक्याचा वार केला. त्या जोराच्या एकाच तडाख्यासरशीं पोटांतली आंतडीं बाहेर आलीं. व खान ओरडून कृष्णाजीपंतास म्हणाले, जे ' आपणांस मारिले '. त्या समयीं कृष्णाजी पंताजवळ फिरंग तलवार होती. ती काढून त्यानें शिवाजीराजे यांजवर वार टाकला. परंतु तो कारिगार झाला नाहीं; व लागू पडला नाहीं. इतक्यांत राजे यांनीं दुसऱ्यानें पट्याचा वार खानावर टाकिला. त्याबरोबर जानव्याच्या दोऱ्याप्रमाणें खानाच्या शरिराचे दोन भाग होऊन, खान पुरा झाला. व खालीं

म्हणून वाचला शिवा' अशी पडलेली म्हण या प्रांतांत चोंहीकडे ऐकूं येते. याची जात न्हावी; पण याचे वंशज हा धंदा करीत नाहींत. यांस कोंडवली गांवीं कांहीं जमीन इनाम आहे.

१ सभासद, शिवदिग्विजय, मल्हाररामराव चिटणीस वगैरे.

२ हनुमंतस्वामीची बखर.

३ रायगडची बखर.

४ एकांगी म्हणजे बगले कडून बाजूला सरून त्या बाजूनें जोर करणें. हा कुस्तींतील एक पेंच आहे.

पडला. खान प●ो, हें पाहून कृष्णाजीपंतानें पुन्हां शिवाजीवर लगट केली. पण तिकडे लक्ष न देतां शिवाजीनें कृष्णाजीपंतास दूर होऊन निघून जाण्यास सांगितलें. पण कृष्णाजीपंतानें निघून न जातां भोयांस आंत बोलाविलें. भोई व धारकरी आंत येऊन खानाचा मुडदा पालखींत घालून नेऊं लागले. तों संभाजी कावजी बांदे व जिऊ महाल्या न्हावी हे तेथें होते. यांनीं हातांतल्या तरवारींनीं भोयांचे पाय तोडले. व खानाचा खटारा धरणीवर लोळवला. आंतली ही गडबड चालली असतां सैदबंडा धावून आंत आला. त्यानें राजे जवळ केले.पट्याचे हात राजियावर चालविले.तो राजानें जिवु महाल्याजवळून आपला पट्टा घेऊन, पट्टा व बिचवा यांचे कातरीनें[1] सैदबंडा याचेवर वार ओढले.सैदबंडाही फार हुशार पट्टेवाला होता.त्यानें ते चुकवून राजावर जोराचा वार टाकला. जिवु महाल्या जवळच होता त्यानें हातच्या फिरंगेनें सैदबंड्यास खांद्यावर वार मारला. आणि एकाच घावासरसा सैदाचा हात हत्यारासमेत तोडून टाकला. या झटापटींत पंताजी गोपिनाथासही वार झाले. लोकांनीं त्यांस ओळखले नाहींत. कृष्णाजी भास्कर तर मेलाच असता. पण शिवाजीनें त्यास तो ब्राह्मण म्हणून मारूं दिलें नाहीं. मार्ग देऊन लष्करांत बातमी सांगावयासी माघारी जीव घेऊन त्यास जाऊं दिलें.

कृष्णाजीपंत हे आपले जिवानिशीं लष्करांत येण्यास निघाले असतील खरे. पण खानाचें लष्करचा ठिकाणा कोठें उरला होता? झटापटी बरोबरच फौजेस आवाजाची इशारत झाली. गडावर भांड्याचा आवाज काढला, त्या आवाजाचा प्रतिध्वनीही पुरा उठला नसेल; तोंच खानाच्या गोटाभोंवतालीं नवी सृष्टि निर्माण झाली. जाळ्या झुडपांतून, झाडा आडून, खडकामागून, असे जिकडून तिकडून चोहों बाजूनें शिवाजीचे लोक पुढें सरसावले. थोडे वेळापूर्वी जें रान अचेतन झाडापानांनीं हिरवें गार दिसत होतें, तेंच रान एका क्षणांत प्रत्यक्ष काळासही न जुमानणाऱ्या शूर शिपायांच्या धिंगाण्यांनीं गजबजून गेलें. मागें, पुढें, बाजूला,जिकडे तिकडे आतां मराठे मावळे दिसूं लागले व त्यांनीं युद्धाची कचाकचीही थोर केली. बाजी सर्जेराव वगैरेंनीं तर जिवाची शर्थ केली. कान्होजी जेधे व बादल वगैरेंनीं पारघाटाच्या लष्करावर चालोन जाऊन थोर मारामारी केली. मोरोपंत कोकणांतून ससैन्य आले होते. त्यांनींही एकदम

---

१ म्हणजे महाराजांच्या दोन्हीं हातांत दोन हत्यारें आलीं. अर्थात वाघनख हातांत असतें तर हीं दोन्ही हत्यारें दोन हातांत धरितां आलीं नसतीं.

चालोन येऊन खानाचे गोटावर हल्ला केला. आणि त्याची राळ उडवून दिली.

गडावर तोफेचा आवाज कां झाला हें प्रथम खानाचे लोकांस नीट कळलेंच नाहीं. त्यांस वाटलें कीं, भेटीच्या सलामीची तोफ झाली. मग पुढील प्रकार पाहून ते जरा गोंधळून गेले. पण इतक्यांत खानाचे सरदारांनीं हुशारी करून लढाई सुरु केली. तोफेस सरबत्ती दिली. आणि एकदम शिवाजीच्या लोकांवर जोराचे हल्ले केले. व तरवार चालविली. कचाकची फार झाली. दोहीं बाजूचें भांडतें माणूस एकमेकांवर तुटून पडलें. व सर्व रानभर एकच गोंधळ माजला. शामराज पद्मनामी, व त्रिंबक भास्कर हे शिवाजीचे दोन मोठे सरदार कामास आले. व आणखी ही पुष्कळ लोक मारले गेले.

इतक्या धांदलींत संध्याकाळ होत चालली. भालाभर सूर्य वर राहिला. ते शाळू दिवस, तेव्हांच तिनिसांजच्या झाल्या. तोंच 'शिवाजीचे लोकांनीं झाडें तोडून लहान मोठ्या वाटा होत्या तितक्या सर्व बुजवून टाकल्या. कांहीं रात्र होतांच घायाळें दातीं तृण धरून शरण गेलीं.' अफजलखानाच्या लष्करच्या लोकांस, खानास मारल्याचें वृत्त जेव्हां कळोन आले तव्हां तर सर्वांचे धीर सुटले. नंतर ते भ्याड पळावयास लागले. तों महाराजांचे सेनेनीं व गांववाले लोकांनीं झाडागणीक माणूस रानांत होऊन एकच किलकारी करून दिली. चाहोंकडून मार्ग बंद केलेच होते. वाट नाहीं. कंगाल गरीब खेडांनीं येऊन शिपायाचें हत्यार, घोडें घ्यावें. कोणी हत्यार धरील त्यास जीवें मारावें. प्राणानिशीं ठेवूं नये. अशा रितींनीं हत्यारें, घोडीं, ऊंट, तट्टे, हत्ती, खजिना, जवाहीर आदिकरून सर्व घेऊन वस्त्रपात्र अंगावरील जें असेल तें मात्र लोकांस माफ केलें. अशी दुर्दशा 'अलिशान अफजलखान माहमदशाही' या विजापुरच्या सरदाराची शिवाजीच्या मराठ्यांनीं केली. त्याचे ते कर्नाटकी व ते विजापुरी योद्धे धुळीस मिळविले. त्याचे महदीन पठाण, उजदीन पठाण, व रोहिले आणि अरबी मुसलमान मारून पाडून भुईस रगडून टाकले. झुंजारराव घाटगे, जगदळे वगैरे मराठे पाडाव झाले. अफजलखानाचा फर्जंद फाजलखान हा लष्करांत होता. तो मोठ्या संकटानें कोयना नदीच्या आंगून कांठाकाठांनें कऱ्हाडाकडे जात होता. कऱ्हाडकडे जाण्याचें कारण उघड आहे. याचे आदलेच सालीं त्या प्रांताचा मोकासा अफजलखानास मिळालेला असल्यामुळें फाजलखानास त्या प्रांतीं चांगला आधार मिळण्यासारखा होता. तो प्रथम कोयना कांठांनीं निसटून जात असतां

खंडोजी काकडे[1] या सरदाराचे हातीं सांपडला पण खंडोजीनें पैशाच्या मोहास पडून त्यास सोडून दिलें. व मग तो पायास चिरगुटें गुंडाळून पळून गेला. या वर्तणुकीबद्दल शिवाजी महाराजानी खंडूजीस धरून आणून तात्काळ त्याचें डोकें उडविलें.

ते दिवशीं मराठ्यांनीं पाठलाग करून वांईस सरंजाम तोफखाना वगैरे होता, तो सर्व महाराजांचे सरकारांत घेतला. तो पाठलाग कशाचा!! मार्गशीर्षांतल्या चांदण्यांतली ती लांडगेतोडच झाली. हजार बाराशें उंट, चार हजार घोडे राजाच्या पागेंत आले. तीन लाखांचें जवाहीर व सात-आठ लाख रोकड राजाच्या खजिन्यांत जमा झाली. कापड, हत्यारें वगैरे लूट मिळाली ती आणखी निराळीच. मंबाजी भोसले व जगताप हेही पाडाव झाले. जगदळे पळाले त्यांस शिवाजानें धरून आणून त्याची गर्दन मारली. अशी दुर्दशा उडाली. ही अफजलखानाच्या वधाची गोष्ट शके १५८१ विकारी नाम संवछरीं मार्गशीर्ष शु. ७ मी गुरुवारीं घडली.[2]

मारामारी झाल्यावर अफजलखानाचें शीर कापून आणलें. व त्यांत लोखंडाची मेख ठाऊन, शिवाजी राजे यांनीं तें शीर प्रतापगडच्या दरवाजावर बांधलें. नंतर युद्ध आटोपल्यावर गडावरून उतरून आपले लोक व खानाचे लोक व भांडते माणूस होते तितक्यांस भेटून, पोटाशीं धरून दिलासा करून, भांडते लोक जे पडले होते, त्यांचा परामर्ष घेतला. त्यांच्या लेकांस चालविलें. पुत्र नाहीं त्यांच्या बायकांस निमे वेतन करून चालवावें असें केलें. जखमी जहाले होते त्यांस दोनशे होन, व शंभर होन, कोणास पन्नास होन, कोणास

---

१ हें नांव सूर्याजी काकडे असावें किंवा तें खंडोजी खोपडे असावें असें एक गृहस्थ सुचवितात.

२ शिवाजी महाराजांची जी थोडी अर्वाचिन चरित्रें आहेत, त्यांत श्रीयुत जदुनाथ सरकार यांनीं लिहिलेलें चरित्र वरच्या दर्जाचें आहे. त्या ग्रंथांत अफजलखानाच्या झुंजाची हकीगत संगतवार जुळवून लिहिली आहे. पण परशियन भाषेचें मराठी पेक्षां चांगलें ज्ञान असल्यामुळें मुसलमानी तवारिखांची छाननी श्री. सरकारनीं केली तशी मराठी बखरींची आणि कागदांची छाननी त्यांचे हातून झाली नाहीं. कदाचित यामुळेंच या अद्भुत प्रसंगाचा नक्की दिवस त्यांनीं आपलें ग्रथांत दिला नाहीं. एके ठिकाणीं सहज जातां जातां महिना मात्र सप्तंबर म्हणून दिला आहे. पण तो हस्त दोष दिसतो. तेथें नोव्हेंबर असें पाहिजे.

पंचवीस होन असें दर असामीस जखम पाहून दिले. मोठे मोठे धारकरी होते त्यांस हत्ती, घोडे बक्षीस दिले. कोणास कडीं, कोणास माळा, तुरे, पदकें, चौकड असें इनाम फार दिलें. लोक नांवाजले. पंताजी गोपिनाथ यास त्याचें राहतें गांव मौजे हिंवरें हें वंशपरंपरेनें इनाम करून दिलें. व एक लक्ष होन रोख बक्षीस दिले. पुढें थोडेच वेळांत शिवाजीचा जुना वादी व अफझलखानाचा मदतगार खंडोजी खोपडा हाही धरला गेला. त्यास आणवून, शिवाजीनें जीवें मारलें. झुंझारराव घाडग्याप्रमाणें यालाही जिवदान दिलें असतें तर तें फार कौतुकास्पद झालें असतें. पण असो; जें झालें तें बरेंच झालं.

थोडे दिवसांनीं शिवाजी राजे यांनीं प्रतापगडावर मोठा उत्साह केला. श्रीदेवी भवानीचे कृपेनें आपणास यश आलें असें समजून, व आपली ती कुलस्वामीणी तिचें दर्शन वारंवार घडावें याकरतां, गंडकी शिळा चांगली आणवून, हुशार कारागीर तुळजापुरास पाठवून तेथील देवीचे ध्यानाप्रमाणेच सुंदर ध्यान करवून श्रीची मूर्ती घडविली, व समर्थ[1] रामदास स्वामी वगैरे थोर विद्वान ब्राह्मणांचे संमतीनें, राजेश्री मोरोपंत पिंगळे यांच्या व त्यांच्या बायकोच्या हस्तें देवीची स्थापना प्रतापगडीं केली[2]. देवीचे

---

१ देवीच्या स्थापनेच्या वेळीं श्रीसमर्थ रामदास स्वामी तेथें होते असें मला रा. ब. पारसनीस यांनीं सांगितलें. इतर कांहीं लोकही असेंच सांगतात. श्री रामदासस्वामींनीं देवीस दिलेलीं जडावाचीं कर्णफुलें अजूनही पुजारी दाखवितात. प्रत्यक्ष अफजलखान बुडविण्याच्या मसलतींत समर्थ होतें असें गिरिधराच्या पुढील उल्लेखावरून दिसतें.

समर्थे अकार पूर्वक यवनासी मारविलें । मग चापळ क्षेत्र उभें केलें ।
श्री तुळजा माऊलीसी संस्थापिलें । जावली पर्वतीं प्रतापगडीं ॥

२ श्री देवीस कुलाबाजिल्ह्यांत दोन व सातान्यांत अकरा मिळून एकंदर तेरा गांव सातारचे महाराजांकडून इनाम आहेत. या शिवाय श्रीमंत पेशवे सरकाराकडूनही एक दोनशेची व दुसरी तीनशेची मिळून पांचशे रुपयांची साडीचोळी करतां सालिना नक्त नेमणूक असल्याचीं पत्रें संस्थानचे कागदांत आहेत. शिवाजीनें देवीची जी मूर्ती स्थापिली तीच अजूनही तेथें आहे. मध्यंतरी औरंगजेबाचे 'दुष्ट संसर्गा' चे प्रसंगी ही मूर्ती काढून दूर नेली

पुढें चालू

समोर डोंगराचें एक टोंक होतें त्यावर अफजलखानाचें शीर नेऊन पुराविलें, व त्याभोंवतीं बुरूज बांधून तें टोंक प्रतापगडच्या कोटांत सामील केले.तेव्हांपासून अजूनपर्यंत या बुरजास अबदुल्ला बुरूज असें म्हणतात. तसेंच जेथें अफजलखानाचें शरीर पडलें, तेथें त्यावर कबर बांधली आणि त्या कबरीस चुना वगैरे लावण्याच्या व चिरकादानाच्या म्हणजे दिवाबत्तीच्या खर्चाची नेमणूक करून दिली. आणि हा खर्च देवीचे संस्थानाकडून चालावा असें ठरविलें. अजूनही हा खर्च देवीचे संस्थानांतूनच चालतो; व दिवापंती लावली जाते. आणि कबरीपुढें उरसांत पहिला नारळ फोडण्याचा मान देवीच्या संस्थानास मिळतो.प्रतिवर्षी दसऱ्याचे दिवशीं सीमोलंघनाचें समारंभांत देवीची पालखी गडावरून खालीं या सदरेच्या जागेवर आणतात व येथें पूजाअर्चा होऊन मग पालखी परत फिरते.

अफजलखानाचा वध झाला ही गोष्ट त्या वेळी सर्वास साहाजिकपणेंच अत्यंत महत्वाची वाटली व शिवाजीचा लौकिक आणि दरारा सर्वभर पसरला. डोंगरांतल्या उंदरानें या विजापुरच्या वाघास चित केलें, मराठ्याच्या पोरानें पादशाही सरदाराला सबंध गिळून टाकला, ही खबर ऐकून दिल्लीस धडकी भरली व विजापुरचें सिंहासन डळमळूं लागलें. बखरकार सांगतात कीं ही बातमी चवथे दिवशीं विजापुरास पादशहास जाहीर झाली. ती ऐकतांच अल्ली अदिलशहा तक्तावरून उठून माहालांत जाऊन खेद करूं लागला. व बडी साहेबीण ' अल्ला ! अल्ला ! ! खुदा खुदा ! ! करून अंग पलंगांवरी टाकून रडत पडली. व तिनें तीन दिवस अन्न उदक घेतलें नाहीं.'

इकडे जिजाईस इतका आनंद झाला कीं, तिचा तो हर्ष त्रैलोक्यांत मावेना. तिनें अनेक प्रकारचे धर्म केले; व आपल्या या मुलाच्या अद्भुत पराक्रमाचें आणि अंबेनें दिलेल्या त्याच्या यशाचें वर्णन सर्वांच्या कानावर पडावें व तें पुढील पिढ्यांच्याही तोंडीं राहावें म्हणून त्या वेळचे शाहीर बोलावून आणले. आणि भरल्या सदरेमधें ज्यांनीं हा अलौकिक प्रसंग घडवून आणला त्यांच्या समक्ष, व ज्यांनीं हा अतुल पराक्रम प्रत्यक्ष पाहिला त्यांच्या देखत या प्रसंगाचें कवन रचून गाण्यास आज्ञा केली आणि तेथें आलेल्या

होती व हिचे जागीं दुसरी मूर्ती ठेविली होती. पुन्हां स्थीरस्थावर झाल्यावर या जुन्या मूर्तीची ' स्थापना केली ' असा उल्लेख आढळतो. अफजलखानाचे संसर्गाचे भयानें त्या काळींही तुळजापुर वगैरे ठिकाणच्या मूर्ती काढून दूर ठेवणें व त्यांचे जागीं दुसऱ्या मूर्ती बसविणें संभवनीय वाटतें.

त्या अज्ञानदास शाहिरानें हातीं डफ व तुणतुणें घेऊन, व आपल्या एकतारीची खुंटी पिळगटून हें पादशाही वजिराचें भांडण, हें शिवाजी सर्जाचें दलभंजन, खड्या आवाजानें गाईलें. आणि सर्व श्रोत्यांना त्या वीररसाचें यथेच्छ पान करवून आपलें तुणतुणें खालीं ठेवलें. इतक्या तडाक्यानें 'आपल्या मतं अग्निदासानं । बिरमाल राजाचा गाईला ' हें पाहून " शिवाजी सरजानें इनाम घोडा बक्षिस दिला । शेरभर सोन्याचा तोडा हातांत घातला. "

अफजलखानाच्या व शिवाजीच्या संग्रामाचा हा प्रकार निवेदन करतांना आधुनिक इतिहासकार अनेक तऱ्हेच्या चर्चा करीत असतात. व यांत दोषी कोण व निरापराधी कोण याचा उहापोह करून शिवाजी महाराजांस वारंवार दोष देतांना आढळतात. पण यांत अपराधी आणि बिनअपराधी हा वाद कां उपस्थित व्हावा हें कळत नाहीं. मराठ्यांच्या मुलखावर स्वामित्व संपादून त्यांना जिंकावे, त्यांच्या पायांत पारतंत्र्याची बेडी अडकवावी, त्यांना आपले गुलाम करून टाकावे, त्यांचा धर्म, त्यांची भाषा, त्यांची सत्ता, त्यांची संस्कृती वगैरे जें जें कांहीं त्यांना प्रिय त्या सर्वांचा समूळ नाश करावा हा मुसलमानांचा ठरलेला बाणा होता. व यापासून महाराष्ट्राचें सर्वथा रक्षण करावें, मराठ्यांच्या कपाळची गुलामगिरी चुकवावी, त्यांना सुखासमाधानानीं नांदूं द्यावें व त्यांना स्वराज्य, स्वधर्म, स्वभाषा यांची जोड मिळवून द्यावी हा महाराष्ट्रांतील नेणत्या पुरुषांचा हेतू होता. आणि तो साध्य करण्यासाठीं नाना यत्न, नाना युक्त्या, नाना साहसें करणें हें शिवाजी महाराजांस प्राप्त व अवश्य होतें. वरकमीं विजापुरचे मुसलमान मुत्सद्दी कितीही गोड बोलले किंवा त्यांनीं कसलेंही अभीष दाखविलें तरी आपलें उद्देश, व ते साधण्यासाठीं आपण करीत असलेलीं कृत्यें, त्यांनां केव्हांही रुचणार नाहींत हें त्यांस पक्कें ठाऊक होतें. इतकेंच नव्हे तर याहीपेक्षां दुसरी गोष्ट अशी कीं, विजापूरदरबारचेही हात या बाबींत बांधले गेले होते. विजापूर, गोवळकोंडे, वगैरे शहांचा शहा जो दिल्लीचा मोगल पादशहा, त्याच्याही डोळ्यांत आपण खड्याप्रमाणें खुपूं लागलों आहों व आपला उत्कर्ष त्याच्यानें सहन होणार नाहीं हे शिवाजी जाणत होता. व आपल्या नाशासाठीं मोगलांचे कसे खोल प्रयत्न चालू आहेत हेंही तो पहात होता. बापाच्या अजारीपणामुळें औरंगजेबाला महाराष्ट्रांतून दिल्लीस जाणें भाग पडलें त्या वेळीं त्यानें विजापुरकरांशीं तह करून तो परत गेला. या तहाच्या बोलण्यातली एक मुख्य अट अशी होती कीं, औरंगजेबाच्या मागें, विजापुरकरांनीं शिवाजीचा नाश करून मराठ्यांची सत्ता खणून टाकली

पाहिजे.' वास्तविक पाहतां .मोंगलांच्या आणि विजापुरकरांच्या तहांत ही तिसऱ्या संबंधाची अट घालण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. पण औरंगजेबाचा मुख्य हेतू शिवाजीला धुळीस मिळवून मराठ्यांची सत्ता नेस्त नाबूद करण्याचा होता. यामुळें त्यानें ही अट घालून तिजसंबंधानें हट्ट धरला. विजापुरच्या दरबारांत या तहाची वाटाघाट सुरु झाली तेव्हां त्या वेळीं खानमहमद हा सर्वसूत्रें हालवीत असून त्याचा पक्ष प्रबळ होता. त्याच्या मनांत ही जोखमाची कामगिरी आपल्या आंगावर घेण्याचें नव्हतें. कारण शहाजीनें अडचणीच्या प्रसंगीं बजावलेली विजापुर दरबारची सेवाचाकरी त्याच्या लक्षांत होती. शिवाय मोंगलास वाटल्यास शिवाजीचा बंदोबस्त त्यांचा त्यांनीं वाटेल तसा करावा, तें जोखिम आपण उचलण्याचें कारण नाहीं, असें त्याला वाटत होतें. म्हणून तहाचें हें कलम विजापूर दरबारनें मान्य करूं नये अशी त्याची सल्ला होती. पण या खानमहमदाच्या विरुद्ध दुसरा एक पक्ष विजापुरदरबारीं जोर करीत होता. त्या पक्षाचें पुढारीपण अफजलखानानें आपल्याकडे घेतलें होते. व तहाचें हें कलम आपण कबूल करावें आणि मराठ्यांचा नायनाट करून मोंगलांचा स्नेह संपादन करावा असा अफजलखानाचा फार आग्रह होता. पण मोठ्या वजीराच्या पुढें अफजलखानाचें तेज नीटसें पडेना. त्यानें आपली मावळण म्हणजे विजापुरची बडी साहेबीण हिचे मन वळवून तिच्याही मनांत आपलाच बेत भरवून दिला. पुढें वजीराचा खून होऊन तो मारला गेल्यामुळें त्याचा पक्ष कमजोर होऊन अफजलखानाचा पक्ष जोरावर आला. व मग अफजलखानानें आपल्या आग्रहानें आपल्या मनाप्रमाणें शिवाजीचा बीमोड करण्याची अट कबूल करून मोगलाचा तह कायम व मुक्रर केला. याप्रमाणें तह केल्यानंतर शिवाजींची सत्ता खणून काढण्याचें काम तडीस नेणें विजापूर दरबारला अवश्य झालें. आणि दरबारांतला कोणीही सरदार हें काम करण्यास हिम्मत बांधिना तेव्हां हें काम स्वतः अंगावर घेणें अफजलखानाला भाग पडलें. व त्याप्रमाणें त्यानें तें अंगावरही घेतलें. भरदरबारांत आणि बडे साहेबिणीपुढें अनेक तऱ्हेची बालिश बडबड करून शिवाजीला ठार मारण्याची किंवा त्याला लोखंडी पिंजऱ्यांत कैद करून दरबारांत आणून हजर करण्याची प्रतिज्ञा करून निघालेल्या अफजलखानाला समेटाची बोलणीं लावणें, व त्याप्रमाणें शेवटपर्यंत वागणें केव्हांही शक्य नव्हतें. त्यानें शिवाजीला ठार मारला असता तर सगळाच बाजार संपला असता; आणि शिवाजीस दिलेल्या वचनांतून पार पडण्याची अफजलखानाची जबाबदारी आपोआपच टळली असती. पण असें न होतां, युक्तीप्रयुक्तीनें बोलणीं करून

फसवून त्याला विजापुरास नेला असता तर त्याचे पुढें काय करावें हें ठरविणें विजापुरदरबारचें काम होतें. अफजुलाच्या हातचें नव्हतें. इतकेंच नव्हे तर तें ठरविणें अफजुलखान किंवा त्याचें मालिक विजापुरचे आदिलशाहा यांच्याही हातीं राहिलें नसून तें दिल्लीदरबारनें ठरवावयाचें होतें. किंवा ठरविलेंच होतें. या वेळीं औरंगजेब काय करता! किंवा अफजुलखानानें दिलेलीं वचनें तो कशा रितीनें पाळता? याचा अदमास यानंतर सहा सात वर्षांनीं शिवाजी आपल्या मुलासह आग्र्यास गेला तेव्हां अवरंगजेबानें काय केलें यावरून निःसंशय बांधतां येईल. तेव्हां अफजुलखानाच्या बोलण्यावर शिवाजीनें विश्वास ठेवून स्वस्थ राहणें अयोग्य होतें हें कोणीही कबूल करील. विजापुरदरबारांतल्या या सर्व हकीगतीनंतर शिवाजी आयदीपणानें अफजुलखानाच्या वकिलाच्या शब्दांवर अवलंबून राहता व नाश पावता तर त्याची गणना कोणीही बावळ्यांत केली असती. पण यापुढें अफजुलखान वांईशहर सोडून प्रतापगडची अर्धी अधीक वाट चालून तायघाटापुढें आल्यानंतरही नवी फौज ठेवीत होता, नवें सैन्य जमवीत होता आणि मराठे देशमुखांना आमीषाचीं आणि आग्रहाचीं पत्रें लिहून, त्यांच्याकडून आपणास मदत सामुग्री बोलवीत होता, हें शिवाजीला दरहमेश कळत होतें. जुनी जवळ असलेली फौज बरोबर आणणें निराळें, आणि नवी नवी फौज ठेवून आणखी आणखी जमाव वाढवीत जाणें हें निराळें. या दोहोंतलें जमीन अस्मानाचें अंतर शिवाजीला काय कळत नव्हतें!! अफजुलखानाची शक्ति काय त्याला माहीत नव्हती! त्यानें जमविलेलें व वाढवीत असलेलें सैन्यबळ तो काय जाणत नव्हता! तसेंच खोपडे, घाडगे, इंगळे वगैरेसारखे मराठे खानाला मदत करीत आहेत व ते वेळीं डाव साधण्यास चुकणार नाहींत, हें काय तो समजत नव्हता!! हें सर्व त्याला कळत होतें. व या सर्व बाजू ध्यानांत धरून वागणें हें त्याचें अवश्य कर्तव्य होतें. हे सर्व मराठे शिवाजीचा द्वेष करीत आणि मुसलमानांना मनापासून सहाय्य करीत. तेव्हां आपली सर्व मजबुती, आपलें धोरण व आपली वागणूक ही या गोष्टीकडे लक्ष पुरवून शिवाजीमहाराजांनीं ठेवली हें त्यांच्यासारख्यास शोभेल असेंच झालें. आतां प्रत्यक्ष भेटीच्या वेळचा प्रकार लक्षांत घेतला असतांही शिवाजीस दोष ठेवण्यास जागा रहात नाहीं. अफजुलखानासारख्या रेड्याचें बळ आंगीं असलेल्या शत्रूनें आपली मान पहिल्याच सलामिला बगलेंत आवळून धरली असतां शिवाजीनें स्वस्थ बसावें, किंवा आंगच्या चपळाईनें त्याच्या मगरमिठींतून निसटून गेल्यावर पुढें कांहींएक न करतां त्याचेपाशीं त्याच्या

वकिलानें कबूल केलेल्या शर्तींच्या आधारावर वाद घालीत राहावें या दुबळे-पणाला कोणीही हांसला असता. या वेळीं शिवाजीच्या जागीं त्याला दोष देणारा कोणताही इतिहासकार असता तर त्यानें काय केलें असतें ? इतिहास-कार मनुष्यप्राणी तरी आहे. पण अशा कचाटींत सांपडल्यावर गरीब सार्धें मांजर काय करतें, हें तर आपण नित्य पाहतों. मांजरच काय पण बारिक किरडूकाटूं ही उलटून जाऊन आपल्यावर हात टाकणाराचा प्राण घेण्याचा यत्न करतें. मग काय शिवाजीनें मांजरापेक्षांही मऊपणा धरावयाचा होता ! किंवा किरडापेक्षांही अजागळपणाकरून स्वस्थ रहावयाचें होतें ! नाहीं. हें करणें कोणीही मान्य करणार नाहीं. शिवाजीनें केलें तेंच योग्य केलें. व आपलें अंगचें सर्व बळ एकवटून जवळच्या, हातीं असलेल्या साधनांचा उपयोग करून शत्रूचा धुव्वा उडवला, हेंच योग्य केलें यांत संशय नाहीं. किंवा यांत नवल वाटण्याचेंही कारण नाहीं. नवल वाटलेंच तर असें वाटतें कीं इतक्या अवघड जागीं व जेथें पुरे शंभर लोकही नीट बसूं शकणार नाहींत, अशा लहानशा उंचवट्यावर असतांही अफ्जुलखानाचें मनांत शिवाजीला बगलेंत धरून दाबून मारण्याची बुद्धीच झाली कशी ? स्वतःच्या शक्तीविषयीं त्याची प्रौढी किती होती व हें कृत्य करणें त्याला किती सुलभ वाटत होतें हें पाहून मात्र नवल वाटतें. आपण कोणत्या ठिकाणीं आहों व आपल्या भोंव-तालचें जाळें कसें विणलें आहे हें जाणण्या इतकाही पोंच त्याच्या बुद्धीला राहिला नाहीं. केवळ स्वतःच्या अंगच्या बळावर सर्व भिस्त ठेवून भोंवता-लच्या पिंजऱ्याचे गज न जुमानतां एखाद्या वाघानें गरीब गाईच्या नरड्यावर एकदम अविचारानें उडी टाकावी त्याप्रमाणेंच त्यानें केलें. आणि या अवि-चाराच्या धाडसांत तो फसला गेला.

आतां अशा अडचणीच्या जागीं शिवाजीनें खानाला बोलावलांच कां म्हणून? व मग तेथें खान आल्यावर त्यानें कांहीं केलें असलें तरी त्याला जिवें मारला कां म्हणून ? असा प्रश्न कांहीं दीडशहाणे करतात. त्यांना उत्तर कशाचें ? शिवाजीनें खानाला कांहीं जाफत दिली नव्हती, कीं कांहीं मेज-वानीचें आमंत्रण दिलें नव्हते; कीं कांहीं मेहेमानीच्या शराबांत वीष काल-वून त्यानें खानास मारलें नाहीं. खान आपला दर्जा विसरून जाऊन पायरीस पाय लावूं लागला, तेव्हां त्याला ठिकेठाक करणें प्राप्तच झालें. आपण दुस-ऱ्याच्या घरीं गेल्यावर तेथें वागावें कसें ! बोलावें कसें ? घरवाल्याची आदब राखून वर्तावें कसें ! हें तो खान साफच विसरला. तेथें दुसऱ्याच्या सदरेंत जाऊन अतिप्रसंग करावा, आणि हातघाईवर यावें हा कोठला रिवाज ? तेथें

आंगेजणीचें प्रयोजनच काय ? तेथें जे काय बोलणें तें खान आपला दर्जा संभाळून निमुटपणें बोलता, तर शिवाजीनें उठून एकदम उगाच हातघाई करावी, अशी काय त्याची प्राज्ञा होती ? वेळेस बोलण्यांत दोघांचें न पटतें तरीही पानावर पान ठेवून बोलणं तितकेंच आटोपतें घेऊन खानाला गोटांत सहज परत येतां आलें असतें. पण इतका धीर खानाला कोठून निघणार ! तो अगदीं ताटकळला होता व महाराजांची नरडी दाबावयला त्याचे हात अधीर झाले होते. आणि याचें प्रायःश्चित्त त्याला मिळालें.

क्षणभर असेंही मानूं—हें मानणें अगदीं अप्रयोजक आहे-पण तरी देखील इतिहासकारांचे कोड पुरवण्याकरतां आपण क्षणभर असेंही मानूं, कीं शिवाजीनें यावेळीं दगा केला. तरी काय झालें ! ! बुद्धिमानानें सामर्थ्यवानाशीं गांठ पडलीं असतां कसें वागावें याचे दाखले महाभारतांत अनेक ठिकाणीं आहेत. दुर्योधना सारख्या बलिष्ठ पण दुरात्म्याशी मल्लयुद्ध करण्याचा प्रसंगच आला तर त्यावर कसा प्रहार करावा, हें प्रत्यक्ष श्रीकृष्णानें पढवल्याचा इतिहास कोणत्या इतिहासकाराला माहित नाहीं? पण महाभारत म्हणजे एक पौराणिक भाकडकथा आहे, असें जरी मानलें तरी शिवाजीच्या पूर्वी चारशें वर्षांच्या इतिहासांत अनेकवेळां, राक्षस तागडीच्या लढाईसारख्या प्रसंगांत देखील, मुसलमानांनीं कोणत्या नीतीचें अवलंबन केलें हें कोणता इतिहासकार जाणत नाहीं ? आणि त्या जुन्या काळींच कशाला ! आजच्या या नितीमत्तेचें नगारे बडविण्याच्या काळांत, अंतरराष्ट्रीय कायद्यांच्या घोकंपट्टीचा महाघोष चालू असलेल्या राष्ट्रांच्या युद्धप्रसंगांत देखील कोणती नीति वारंवार अवलंबिली जाते, हें गेल्या महायुद्धांतही कोणत्या इतिहासकारानें पाहिलें नाहीं ? विहिरींत पोलादी सूळ उभेकरून ठेवावें व वरून विहिरीचें तोंड असें साफसूफ करून टाकावें कीं तें कोणाच्याही लक्षांत न येतां त्यांवर पाऊल ठेवतांच मनुष्यें आंत पडून सुळानें भोंसकलीं जावीं, किंवा जाण्यायेण्याच्या वाटेवर दर्यांत सुरुंग भरून ठेवावे आणि गरीब व निःशस्त्र कुटुंबवत्सलांची बायकामुलांसह त्यांचे योगानें समुद्रास आहुती द्यावी असलीं कृत्यें करणें जेथें अजूनही खपतें तेथें शिवाजीच्या कृत्याबद्दलचा प्रश्न तरी कसा निघूं शकतो हें कळणें कठीण आहे. या कृत्यांचा विचार केला व आपल्या भोंवतीं नित्यशः घडणाऱ्या गोष्टी मनांत आणल्या म्हणजे तर शिवाजीच्या कृत्याचा नुसता निषेध करण्याचेंही कारण उरत नाहीं. मग त्याचा उहापोह करणें आणि त्याबद्दल दोष देणें ते कोठें उरलें ?

आतां अफझलखानाला मारल्यानंतरच्या शिवाजीच्या कृत्यांबद्दलही एक-

दोन शब्द सांगणें गैर होणार नाहीं. शिवाजीनें अफझलखानाचें डोचकें उडविलें व तें भाल्याच्या टोंकावर नेऊन मिरविलें यांत विजापूरदरबारनें विजयानगरच्या रामराजाचा जो सोहळा केला तोच सोहळा बरोबर तसाच्व शिवाजीनें अफझलखानाचा केला.[१]

शिवाजीनें आपल्या विजयाच्या लौकिकासाठीं शीर उडवलें हें खरें. पण यानंतर त्यानें कोणाही थोर मनाच्या योध्यास साजेल असेंच वर्तन करून अफझलखानाचें शरीरास मूठमाती देववून त्यावर थडगें बांधलें. आणि त्याचे दुरुस्तीचे आणि चिराकदानाचे खर्चाची सालोसालची सर्व नेमणूक आपण करून दिली. हें त्याच्या थोर अंतःकरणास आणि उच्च दर्जास शोभेल असेंच झालें.

लढाईत पाडाव झालेल्या इसमांपैकीं जेवढे वळण्यासारखे वाटले, त्यांस वळवून मानमरातबानें ठेवून घेतलें. परंतु खंडोजी खोपड्यासारख्यांना देहान्त प्रायःश्चित्त दिलें. हें करण्याचें कारण असें दिसतें कीं हे मराठे सरदार बारंवार शिवाजीच्या विरुद्ध वर्तन करीत आणि मुसलमानांना जाऊन मिळत. मराठमोळ्यांत हे नामजाद व वजनदार असल्यामुळें, यांचेपासून शिवाजीला हमेशा पुष्कळ नुकसान पोहोचें. या देशमुखांच्यामुळें विजापूर दरबाराला कांटक व शूर असे मराठे शिपाई सहज मिळूं शकत, आणि त्यामुळें विजापुरकरांचें बळ साहजिकच वाढें व ते फार शिरजोर होत. कोणतीही परकी सत्ता आंतील लोकांच्या मदतीशिवाय शिरजोर होणें किंवा सुखानें नांदणें केवळ अशक्य आहे. तेव्हां अशा आपल्याच घरांतल्या मदतीचें द्वार बंद व्हावें, अशा देशद्रोही लोकांस दहशत बसावी, आणि यापुढें कोणीही असलीं कृत्यें करूं नयेत, हाच या देहान्त प्रायश्चित्ताचा मुख्य हेतू असावा, हें उघड आहे. हे असले लोक मारल्यानें व जावळी, शृंगारपूरसारखीं राज्यें बुडवून तेथें आपला अम्मल केल्यानें, शिवाजीनें विजापुरकरांचा कांटक शिपाई मिळविण्याचा मळाच मोडून टाकला; व ही शत्रूस मदत मिळणें बंद केलें. आतां यावर कोणी असेंही म्हणेल कीं, असे जिवें मारण्यापेक्षां अशा लोकांची स्वदेशप्रीति जागवून आणि त्यांचीं मनें वळवून शिवाजीनें लोकांस आपले बाजूस मिळवून घ्यावयास पाहिजे होतें. पण हें म्हणणें व्यवहारार्य नाहीं असा शिवाजीचा अनुभव होता. ज्यांचे मनांत कांहीं तरी सात्विक बुद्धी असेल,

---

१ रामराजाचें शीर कापून तें भाल्याच्या टोंकावर धरून चोंहीकडे फिरविलें होतें.

त्यांस वळविणें इष्ट न शक्य होईल. पण जे नीच स्वार्थापलीकडे कांहींच जाणत नाहींत, किंबहुना स्वार्थाचीही ओळख न ठेवतां जे केवळ द्वेषबुद्धीनेंच शत्रूस जाऊन मिळतात त्यांच्यापुढें उपदेश काय रडेल! परिस झाला तरी लोखंडाचें सोनें करील, पण खापराचें त्याच्याच्यानें ही कांहीं होणार नाहीं. आणि ही गोष्ट स्वानुभवानें शिवाजीला कळलेली होती. लहानपणीं प्रथम आपल्याच विचारांची आणि जोमाची माणसें जमवून, त्यांचीं मनें भव्य हेतूनीं व थोर विचारानीं भरून देऊन व त्यांच्याकडून रोहिडेश्वराच्या पायाची शपथ घेववून शिवाजीनें एक मोठा कारभार आरंभला होता. पण सर्व तयारी होऊन कार्यास सुरवात केल्यावर मध्येंच फसगत झाली. ‘ जे जे शिवाजीला सोडून घरीं जाऊन स्वस्थ बसतील त्यांस पूर्ण माफी दिली जाईल ’ असा जाहिरनामा बादशहानें प्रसिद्ध करतांच पुष्कळ लोक सोडून गेलें. त्यांच्या स्वदेशप्रीतीची जोत विझून गेली, त्यांच्या त्या आणा शपथा ते विसरून गेले, आणि रोहिडेश्वरासमक्ष योजिलेल्या बेतांची त्यांस आठवणही राहिली नाहीं. शिवाजीमहाराजांचें मन जितकें भाविक व बाणेदार आणि करारी होतें, तितकें इतर सर्वत्रांचें असत नाहीं, या गोष्टीचा त्यांना चांगला अनुभव आला. व मनुष्यांच्या क्रियेवर दाब ठेवण्याला व तीस आपणांस अवश्य वाटेल तसें वळण लावण्याला, दहशत किंवा लोभ या दोहोंचाच उत्तम उपयोग होतो हें त्यांच्या लक्षांत आलें. आणि शिक्षा व बक्षिस यांचा उपयोग ते जोरानें करूं लागले. खानाच्या झटापटीचा शेवट लावल्यानंतर कांहींस इनाम बक्षिसें दिलीं, आणि कांहींस शिक्षा व देहान्त प्रायश्चित्तें दिलीं याचा उलगडा यांतच आहे.

यदुनाथ सरकार यानीं या प्रसंगासंबंधीं असें एक विधान केलें आहे कीं “ अफजलखानाच्या मृत्यूचा खरा प्रकार बाहेर येणें शक्य दिसत नाहीं. दोन पुढारी अशा रितीनें भेटून जेव्हां घात होतो तेव्हां खरा प्रकार बाहेर येणें शक्य नसतें. ” सरकारांच्या या लेखाचें अवतरण इतरही कांहीं इतिहासकारांनीं घेऊन, त्यांचे म्हणण्यास आपली संमती दिल्यासारखें केलें आहे. हल्लीं उपलब्ध असलेली हकीगत अविश्वसनीय व खोटी आहे, असा या विधानांतून एक ध्वनी निघतो. इतकेंच नव्हे तर शिवाजी महाराजांचे वर्तन संशयास्पद होतें असेंही यांत म्हटल्यासारखें होतें व केवळ पुराव्याच्या अभावी संशयाचा फायदा देऊन शिवाजीला या प्रकरणांत दोषमुक्त केल्यासारखें दिसतें. कांहीं नांवाजलेले अगदीं अलिकडले इंग्रज इतिहासवेत्ते तर इतकेंही करण्यास कबूल नाहींत. ते याहीपेक्षां पुढें जाऊन म्हणतात कीं,

प्रत्यक्ष पुरावा राहिला नाहीं, त्या अर्थी शिवाजी हा निःसंशय खुनी ठरतो. व या बद्दल वादच उरत नाहीं. यासाठीं या विधानाचा खुलासा करणें अवश्य आहे. इतर कोणे ठिकाणीं हें असलें विधान कदाचित् खरें होऊं शकेल. पण या अफजलखानाचें प्रकरणीं तरी हें विधान पटण्यासारखें नाहीं. कारण असें कीं एक तर तेव्हांपासून आतांपर्यंतचें निरनिराळे अनेक बखरकार, पोवाडेकार, टाचणें लिहिणारें, टिपणें यादी करणारे, कैफयती सांगणारे हे सर्व महाराष्ट्र लेखक हा गोष्ट एक मतानें सांगत आहेत. व हे सगळे खानालाच दोष देत आहेत. हे सर्व लेखक अस्सल लबाड आणि हे सर्व जाणून बोजून बजिन्नस खोटेंच लिहितात असें कोणीही म्हणणार नाहीं. तसेंच यापैकीं कोणासही खरी हकीगत कळलीच नाहीं व ती समजणें शक्य नाहीं हेंही मानतां येण्यासारखें नाहीं. जी गोष्ट षट्कर्णी होते ती केव्हांही गुप्त राहूं शकत नाहीं. आणि या झटापटीचें वेळीं तर गुप्तता राहण्याची बिलकुल सोय नव्हती. कारण भेटीची सदर अगदीं उघड्या ठिकाणावर होती. आणि त्या सदरेचें दरवाजे कांहीं बंद करून घेतलेले नव्हते.

---

१ सुप्रसिद्ध इतिहासज्ञ मि० बेव्हरिज हे ग्रेट ब्रिटनच्या रायल एशिअटिक सोसायटीच्या जुलै १९२१ च्या ताजा अंकांत श्री. सेनच्या सभासदी बखरीच्या भाषांतरावर टीका करतांना लिहीतात:—Sivaji's favourite goddess was Bhavani, that is the goddess of the thugs & he claimed that she appeared to him in a dream the night before the murder & promised to stand by him....I am sorry that Y. N. Sarkar accepts the story that Afzal was the oppressor & thinks that Sivaji acted in self-defence. There is no veidence for this, for no one was present except the two men Afzal & Sivaji; Sivaji destroyed the evidence against himself by stabbing Afzal....All the probabilities are against Afzal's being the assailant. He was an elderly man & so feeble that he had to move about in a litter......there is no reason to suppose that Afzal was accompanied by a force of 12000 cavalry. बेव्हरिज साहेब हे हिंदुस्थानच्या इतिहासासंबंधीं तज्ञ समजले जातात. यांच्या सर्व विधानांस उत्तर आलेंच आहे. महाराष्ट्राच्या मुलांना वाचण्याकरितां महाराष्ट्राचा इतिहास महाराष्ट्रीयानींच आंग मोडून मेहनतीनें लिहीला पाहिजे हें वरील उताऱ्याचें तात्पर्य आहे.

किंवा गोषाच्या जनानखान्याप्रमाणें त्या भोंवतीं कांहीं उंच ऊंच भिंती घातलेल्या नव्हत्या. कीं तो समयही कांहीं काळोख्या रात्रीचा नव्हता. तेथें स्वच्छ उजेड होता. वरून श्रीसूर्यनारायण प्रकाशत होता. गडावरून लोक बघत होते. सदरे भोंवतालच्या सर्व लोकांचे कान आणि डोळे तिकडेच लागलेले होते. सदरे बाहेर शिवाजी महाराजांचे लोक तर होतेच, पण शिवाय आणखी अफजलखानाचें लोकही तेथें होते. पालखीचे बत्तीस भोई आणखी इतरही लोक सदरे जवळ होते. या तंबू बाहेरील लोकांशिवाय, सदरेंत प्रत्यक्ष जवळ, अगदीं आंतले आंगाला, ज्यांच्या प्रथम कार्याकारण भेटी करविल्या ते लोक हजर होते. व ते सर्व हा प्रकार नीट न्याहाळीत होते. खानाचा वकील कृष्णाजी भास्कर, वाईचा देशपांड्या, हा तर अगदीं अव्वल पासून अखेरपर्यंत तेथें उभाच ठाकला होता. आणि कृष्णाजी भास्कर हा अगदीं शेवटपर्यंत आपल्या अन्नदात्याचें हित चिंतीत असून आपल्या इमानाला जागून होता. तो इतका, कीं त्यानें शिवाजीवर हत्यार चालविण्यासही कमी केलें नाहीं. इतकेंच नाहीं पण लोक मारीत असतां शिवाजीनें त्यांस सोडवून जाऊं दिलें, तरीही तो तेथून गेला नाहीं. त्यानें बाहेरचे लोकांस आंत बोलविलें; आणि शक्य ती सर्व कामगिरी बजाविली. आंत कांहीं दग्याचा प्रकार शिवाजीनें केला असता, तर कृष्णाजीनें ही गोष्ट विजापूर दरबाराला केवढी मोठी करून सांगितली असती. आणि त्याच्या आधारावर मुसलमान अखबारनविसानी आणि इतर परकी इतिहासकारांनीं केवढाली गंजिफांचीं गोपुरें उभीं केलीं असतीं. पण अशा हवेंतल्या हवेल्या रचण्यांस त्यांस पिसाचाही आधार मिळाला नाहीं. परांचे कावळे हे इतिहासकार करते किंवा नाहीं हें कळण्यांस कांहीं दूर जावयाला नको. कांहीं काडीचाही आधार नसतां त्यांनीं मनाचेच मजले उठवलेलें आपल्यापुढें आहेत. काफीखान हा तेथून फार दूरचा राहणारा होता. व तो या वधाला खून म्हणून म्हणतो तें एक आपण सोडूं. पण बुसातिनें सलातिनकार तर अगदींच जवळचा. आणि त्याच्यावर पुष्कळ मंडळीची भिस्त. हा सत्यास सदैव जागणारा इतिहासकार म्हणतो कीं " शिवाजीनें अफजलखानाच्या डेन्यास जाऊन त्यांस मेजवानीस बोलाविलें. नंतर अफजलखान विश्वासानें शिवाजीकडे मेजवानीस गेला. त्याच्याबरोबर बारा लोक होते. पण अफजलखान हा एकटांच गडावर आंत संकेतस्थलीं पोंचतांच शिवाजीच्या हुकमावरून गडकऱ्यांनीं किल्ल्यांचे दरवाजे बंद केलें व मग शिवाजीनें त्यांस मारलें " ही हकीगत आमच्या अनेक इतिहास लेखकांनीं या ग्रंथाधारें अशीच नुसती दिली आहे.

त्या संबंधें आणखी टीका त्यांनीं केली नाहीं. आणि मलाही वाटतें कीं या हकीगतीवर निराळी टीका करण्याचें मुळींच प्रयोजन नाहीं. ही अशी नुसतीच देणें इतकीच टीका यावर भरपूर पुरेशी आहे. आतां सर्वांत मोठे इतिहासकार ग्रांटडफ साहेब, ज्यांना शिवाजीच्या वंशजाचे दप्तरखाने खुले होतें, जे प्रतापसिंह महाराजाच्या पदरीं खुद्द साताऱ्यास राहिलेलें होते, ज्यांनां फॅक्टरी रेकार्डसची आणि इतर अस्सल कागदपत्रांची किल्ली सहज मिळण्यासारखी होती, तेंच या प्रकरणांत शिवाजीमहाराजांना दोष देतात व खुनाचे आरोपी ठरवितात याला मात्र काय म्हणावें हें कळत नाहीं. पण आमच्या ऐकिवांत असें आहे कीं डफ साहेबांना या खान प्रकरणासंबंधाचे अनेक कागद पत्र प्रतापसिंह महाराजांनीं दिले होतें. आणि शेवटीं डफ साहेबांनीं त्यांच्या वैभवशाली पूर्वजाबद्दल या प्रकरणांत काय म्हटलें आहे हें जेव्हां प्रतापसिंह महाराजांचे कानावर गेलें तेव्हां ते फार नाराज झाले. व मग पुन्हां ऐतिहासिक माहिती कोणासही पुरवण्याच्या भानगडींत ते पडले नाहींत. डफ साहेबांचे लेखना नंतर आजपर्यंत याबद्दल अनेक लेख लिहिले गेलें पण आश्चर्य असें कीं डफ साहेबांच्या ग्रंथाची नवीन आवृत्ती तपासून तयार करण्याचें काम ज्या संपादकांनीं केलें ते आमचे वयोवृद्ध इतिहाससकार राजमान्य राजेश्री भाईसाहेब गुप्ते हेही या संबंधें ब्र न काढतां, मूग गिळून बसले आहेत. नुसती दुसरी बाजू पुढें मांडणें हेंही त्यांस अवश्य किंवा इष्ट वाटलें नाहीं.

पण ही गोष्ट आतां फार जुनी झाली. हिजला अडीचशें वर्षांवर वर्षें लोटून गेली. आतां हा रिकामा उहापोह कशाला ! अफजलखानाच्या वधाच्या उहापोहाबद्दल आजपर्यंत कैकांना प्रायश्चित्तें भोगावीं लागलीं आहेत. तेव्हां आतां आपण फिरून त्यांत फारसें न पडतां इतकेंच म्हणूं कीं, शिवाजी व अफजलखान हे एकमेकांस खाण्यासाठीं टपले असतां त्या डावांत शिवाजीनें खानावर मात केली. व प्रतापगडावर आपली सत्ता कायम ठेवली. त्या वेळेंपूर्वीं तर हा किल्ला केव्हांही कोणच्याही अविंधाच्या ताब्यांत नव्हताच, पण अजूनपर्यंत, या घटकेपर्यंत देखील, हा किल्ला हिंदूंच्याच ताब्यांत आहे.

---

१ शके १७५२ चैत्र शु० ८ (३१-३-१८३०) रोजीं सरकार दौलतमदार कंपनी इंग्रजबहादूर व छत्रपती महाराज सातारकर या दरमियान तहनामा ठरला, त्या अन्वयें हा प्रांत सातारचे महाराजांकडून इंग्रजसरकार-

पुढें चालू

हिंदूच्या [illegible] ओंगळ [illegible] असें कोणतेही प्रकार या किल्ल[illegible]. हा येथल्या मृत्तिकेचा पुण्यप्रभाव आहे. अशा या किल्याच्या आवारांत कांहीं काळ तरी गेलें असतां आणि तेथल्या श्री अंबाभवानीच्या समोर जेथें शिवाजीमहाराज उभे राहून त्या मातेची पूजा करीत व तिला हात जोडीत असत, तेथें उभें राहून क्षणभर शांतचित्तानें या जगन्मातेचे पाय चिंतिले असतां कोणाही मराठ्याला आपण आज धन्य झालों असें वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. तेथेंच आणखी थोडा वेळ खर्चून देवीसमोर ज्या दगडी चिऱ्यांवर बसून महाराज देवीपुढें पुराण श्रवण करीत, त्या चौकोनी पाषाणशिलेवर उभें राहून आपल्या कृतकर्मांचें मनाशींच परीक्षण केलें व कृतापराधाबद्दल त्या मातेची क्षमा याचली तर पापमुक्त होऊन, पंढरीस गेल्याशिवाय येथेंही चारी मुक्ति सहज साधतां येतील याचा अनुभव प्रत्येक महाराष्ट्रीयाच्या मनाला पटेल; या किल्ल्याच्या आंतली कोठलीही चिमूटभर मृत्तिका आपल्या भंडाऱ्यांत ठेविली, तर त्यापासून सदैव बरखत येईल, आणि या मृत्तिकेचें ताईत करून आपल्या मुलांच्या गळ्यांत बांधले असतां भूत पिशाच्यांची बाधा दूर होऊन त्यांच्या अनेक कामना पूर्ण होतील याचा पडताळा कोणाही हिंदूस अनुभवाअंतीं खास पटेल. जिवंतपणीं तर याची साक्ष पटेलच, पण आसन्नमरणकालींही, सदैव जवळ ठेवलेली या मातोश्रीच्या आंगणांतली मृत्तिका, खालीं ठेवून त्यावर प्राणोत्क्रमण झालें असतां, पांढऱ्या घोंगडीपेक्षां आणि गंगाजलापेक्षांही चित्ताला प्रसन्नता जास्त वाटून पुनर्जन्मांत देखील याचा लाभ घडल्यावांचून राहणार नाहीं. ।। शुभंभवतु. ।।.

कडे आला. पण त्या तहनाम्यांत ' किल्ले प्रतापगड व त्या किल्ल्याचे घेराची जमीन खेरीज करतां' बाकी जमीन मौजे पारची—घेंणें असे १ लेच कलमांत मुक्रर केलें आहे.